

MITHRIN KULT U PANONIJI

Petar Selem

Od vremena kad je Francois Cumont objavio svoje kapitalno djelo *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* (Bruxelles 1896—99) mnogo se toga uradilo na izučavanju kulta misterioznog istočnog boga koji se tako snažno utkao u duhovni život Rimskog carstva i tako široko rasprostro po njegovu području da stajaše, u jednom trenutku, na ravnovjesju povijesne vage, nasuprot kršćanstvu, kao njegov posve dorastao suparnik. U traženju odgovora na upit kojim je putovima i s kojih razloga dospio Mithra u Italiju a preko nje i u Evropu, nije se, istina, daleko dospjelo. Ostajemo i dalje pri vjerovanju da je Mithra iz perzijske vjere usvojen od sloja vojničke aristokracije negdje na području istočnog dijela Male Azije i da je krajem I st. prihvaćen od rimskih vojnika. Ali ako traganja za ishodištem nisu mnogo napredovala, štoviše, neki zaključci suvremenih istraživanja sve upornije niječu tezu o prevazi vojničkog staleža među štovateljima i prenositeljima kulta, otkrivajući posve ravnopravan udio drugih staleža i društvenih grupacija, pa tako i tradicijom utvrđeni put postaje sve dvojbentiji, zato se dosta novog otkrilo o kulturnim obredima, o kulturnim mjestima, o odnosu mitraizma s drugim vjerovanjima, a posebno se sve jasnije i određenije precizira nazočnost Mithre na pojedinim područjima Carstva. Veća se pažnja nego prije poklanja i diferenciranju poklonika.

Određivanju topografije mitraizma, njegovih situacija i njegove rasprostranjenosti na područjima i provincijama Carstva, mnogo su pridonijele studije koje se pod vodstvom J. M. Vermaserena objavljuju u seriji *Etudes Preliminaires* Leidenskog izdavača J. Brilla.¹ Rasvjetljavanju raznih specifičnih aspekata Mithrina kulta dali su prilog i naši znanstvenici.^{1a} Premda su zna-

¹ M. F. Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, EP III, Leiden 1962, 37—59, E. and J. R. Harris, *The Oriental cults in Romain Britain*, EP VI, Leiden 1965, 1—55; A. Garcia y Bellido, *Les Religions orientales dans l'Espagne romaine*, EP V, Leiden 1967, 21—41; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, EP VII Leiden 1966.

^{1a} Posebno upućujem na radove B. Gabričevića: Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mithrine kulturne slike, *GZM* n. s. VII (1952); 19—25; *Ostendere Cryphios*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, II (1954), 49—56; *Iconographie de Mithra Tauroctone...*, *Archeologia Iugoslavica* I, 1954, 37—52; zatim M. Suića, *Orientalni kultovi u antičkom Zadru*, *Diadora* III, Zadar 1965, 92—97. Drugi značajni radovi bit će citirani u tekstu.

čajniji spomenici naše zemlje ušli u sveukupne korpuse (nakon Cumontova to je još i Vermaserenov CIMRM), iako se objelodanilo mnogo materijala, čini se korisnim cjelovito obraditi temu mitraizma u nas tražeći kompromis između načela poštovanja antičkih geopolitičkih cjelina i današnjih nacionalnih i državnih granica. U antici se današnji teritorij Hrvatske uklapao u dvije velike provincije, Dalmaciju i Panoniju (ova je opet podijeljena na Panoniju *Superior* i Panoniju *Inferior*) pa se čini mogućim tu podjelu slijediti do one granice koja danas odvajava državni teritorij Jugoslavije od Mađarske. Dakle, htijući obraditi mitraizam u panonskoj Hrvatskoj morat ćemo taj pojam proširiti na čitav teritorij Panonije koji se nalazi u Jugoslaviji. To znači da će biti isključen sjeverni dio Panonije koji pripada Mađarskoj i koji i u antici tvori specifičnu jedinicu, a da će pored sjeverne Hrvatske biti uključen i preostali dio Slovenije koji ne pripada Noriku te područje Vojvodine.

U zemlji uz sljebove velikih panonskih rijeka, uz Savu i Dravu te uz dio dunavskog toka, rimska se vlast utvrdila već početkom I st. n. e. Stvorena je tako situacija povijesne vjetrovine koja će trajati sve do kraja antičke civilizacije. Tijekom četiriju stoljeća Panonijom struje ljudi i bogovi, vojske i ideje, prebacuju se legije s jednih ratišta na druga, trguje se i vojuje, pa se tu, kad je o vierama riječ, pored bogova pridošlih iz nilske doline i Aleksandrije, Izide i Serapisa, pored prednjoazijske Velike Majke zvane i Kybelom, maloazijskog Sabazija i židovskog Jahve, pored bogova autohtonog ilirsko-keltskog porijekla, pored službenih bogova rimskog Pantheona, utvrđuje i perzijski bog Mithra, personifikacija nepobjedivog svjetla. Kult Mithre stiže u Panoniju u obliku u kojem je poznat u Italiji, njegovi vjernici, raspoređeni u sedam mističkih stupnjeva (gavran, prekriveni, vojnik, lav, perzijanac, sunčev glasnik, otac) utemeljuju svetišta, vrše obrede u kojima je središnji uzor tauroktonija, Mithrino ubijanje velikog bika kao uvjet obnove svijeta, primaju svakog proljeća nove vjernike, a valja napomenuti da se svi ti standardni oblici mitraičkog kulta znaju prilagoditi okolnostima vremena i prostora.

Kult Mithre intenzivno se proširio u ovom dijelu Panonije za II i III st. n. e. Dva su tome razloga: prvo, od II st. nalazi se u Poetoviju središnji ured carinskog sustava Ilirika, čiji su službenici gorljivi poklonici istočnih božanstava, ponajviše Mithre, ali i Magne Mater, Izide i Serapisa; drugo, područje Drave, Save i Dunava, magistralnih panonskih rijeka, ostalo je tijekom čitava carstva veliko prometno legija, pa iako ti krajevi bijahu već davno pacificirani, u njima su često boravile i taborile legije na prolazu s istočnih odredišta prema zapadnim odredištima i obratno. Najviši intenzitet mitraička nazočnost u ovom dijelu Panonije ostvaruje na zapadu, oko granice s Norikom, u zoni pohorskog gorja s Poetovijem kao središtem. Inače ta se vjera ne zadržava samo u većim urbanim centrima uz Savu i Dravu, kao što su Siscia ili Mursa, već se, posebno u Panoniji Superior, grana i po udaljenijem području što upućuje na njezino penetriranje među raznolike društvene grupe.

Dodatna napomena: Ovaj rukopis je već bio dovršen kad se pojavila knjiga Lj. Z o t o v i ć, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973. Stoga se, na žalost, nismo mogli njome dostatno koristiti.

U Panoniji mitraizam dolazi po svemu sudeći polovicom II st. kao vjera robova i oslobođenika. Dok u II st. njegova glavna uporišta ostaju, čini se, među službenicima carinskih, računovodstvenih i drugih sličnih službi provincije, u III st. prevladava vojni element, iako je to, valja pripomenuti, doba kad se kultovi istoka istovete s carskim kultom i bivaju sveopće prihvaćeni. Epigrafički podaci našeg područja najčešće spominju ova zvanja: *vilicus* devet puta (br. 26, 33, 34, 35, 36, 41, 44, 47, 48), *vicarius* sedam puta (br. 18, 33, 34, 35, 36, 44, 87), *contrascriptor* se javlja tri puta, dvaput kao *servus c.* (br. 18, 45), jednom kao *P. P. contrascriptor* (br. 31). U istu grupu zvanja idu *scrutator* (br. 37) i *tabularius* (br. 48, 86). Iako su bili većinom robovi, rjeđe oslobođenici, ovi službenici raznih ureda provincije bili su, kako ističe i Abrahamić, za rad dobro nagrađivani, te su mogli ne samo podizati svetišta svome bogu, već i dovoditi povremeno klesare iz Aquileje da bi klesali namještaj tih svetišta.

Od robova u gradskim službama imamo dva spomena: to su rob spomenut kao *neviudunensium summarum* (br. 7), zatim *Urbicus siscianorum* (br. 14). Sam naziv *servus* sreće se dva puta (br. 31, 39) a valja pretpostaviti još dva (br. 55, 69). *Libertus* se izričito spominje jednom (87a).

Vojna zvanja su brojna: *miles* (br. 57), *beneficiarius consularis* (br. 19), *praepositus legionis* (br. 91, 92, te kao osoba 90). Spominju se zatim veterani (br. 123), te razni vojnički kolegiji: *tesserarii* (br. 88), *custodes armorum* (br. 88), *canalicarii* (br. 89), *actarii* (br. 89), *codicarii* (br. 89), *librarii* (br. 89), te *officiales* (br. 91).

Izrijeком su spomenute ove vojne postrojbe: *ala I civium Romanorum* (br. 123), *cohors II Aurelia Dacorum* (br. 56), *legio II Italica* (br. 19, 57), *legio V Macedonica* (br. 88, 89, 91, 92) i *legio XIII Gemina* (br. 88, 89, 91, 92).

Više civilne funkcije srećemo samo dva puta: *dux* (br. 111), *dispensator* (br. 11). Trgovačka se profesija spominje jednom: *negotiator* (br. 124).

Na natpisima su navedene dvije vjerske dužnosti: *pater* (br. 46, 85) te *sacerdos* (br. 131). Drugih spomena mitraičkim vjerskim stupnjevima osim ova dva spomena najvišeg, nemamo. Znamo tek za ime jednog *ktytora* nove vjere: to je ptujski Hyacinth (br. 31, 32).

Političko-vjersku funkciju članova kolegija *Augustales* nalazimo dva puta (br. 55 i 85). U kolegije namijenjene održavanju carskog kulta, kakvi se stvaraju u svim gradovima carstva s rimskim stanovništvom, posebno su rado ulazili oslobođenici i slobodnjaci. Snoseći stanovite troškove kulta oni su tako, zahvaljujući svom imetku, dospijevali na višu stepenicu društva. Među Augustalima bilo je i dosta istočnjaka — kao i u naša dva slučaja — kojima nije bilo teško sjediniti takve funkcije s pripadnošću mitraizmu, jer, kako je dobro poznato, već od II st. carski kult i istočna vjerovanja dolaze u prisan dodir.

O naravi boga i svojstvima što su mu ih poklonici pridavali govore epiteta kojima je na natpisima popraćeno njegovo ime ili kojim se ime supstituira. Najčešći je onaj epitet koji mu pridaje nepobjedivu narav: *invictus*. Prisutan je na golemoj većini panonskih natpisa. Najčešće u formuli *Deo invicto Mithrae* devetnaest puta (br. 1, 6, 11, 13, 18, 20, 24, 35, 47, 49, 50, 52, 56, 57, 113, 118, 119, 124, 130) te četiri puta u istoj formuli s inverzijom: *Invicto deo Mithrae* (br. 21, 23, 25, 123). Šest se puta javlja u jednostavnoj, i čini se

starijoj formuli *Invicto Mithrae* (br. 2, 4, 7, 9, 36, 37), jednom samo kao *Invictus Augustus* (br. 86), a jednom kao *deus omnipotens* ili *deus orienti* (br. 121).

Solarni aspekt Mithrina kulta, njegova veza sa suncem, naglašeni su na brojnim panonskim natpisima. Formula *Deo Soli invicto Mithrae* sreće se čak šesnaest puta (br. 41, 45, 46, 51, 58, 60, 61, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 111, 112, 114) a tri puta u starijem i kraćem obliku *Soli invicto Mithrae* (br. 10, 85, 131) i dva puta u obliku *Deo Soli Mithrae* (br. 22, 59). Natpisi u kojima je Mithrino ime vezano sa Solom vrlo su rijetki prije vremena trećeg ptujskog mitreja (u Dalmaciji je to natpis iz Senja — CIMRM II no 1847), dok se en masse javljaju u trećem i četvrtom mitreju. Čini se dakle da u ovim krajevima naglašavanje solarnog aspekta Mithrina, njegovo identificiranje sa Solom, postaje uvriježenim tek polovicom III st. n. e. Iako se za natpise na kojima se javlja samo dedikacija Solu drži da su dvojbena mitraičke naravi, za naše takve natpise, zbog konteksta, možemo ipak sa znatnom sigurnošću držati da se odnose na kult perzijskog boga. To su natpisi posvećeni samo Solu (br. 12, 115), zatim *Soli invicto* (br. 8) ili *Deo Soli invicto* (br. 129). Posve je sigurno mitraički spomenik s formulom *in modum Solis* (br. 93) jer potječe iz mitreja, a na njem se spominju i *Cautes* te *Cautopates*.

Niz dedikacija s našeg područja evocira druge aspekte boga ili njegove prirode. Na misterij vode odnosi se dedikacija *Fonti Perenni* (br. 3, 44), na božansku prirodu ona *Naturae dei* (br. 33), dok se na božansko rođenje iz stijene odnose dedikacije *Petrae genetrici* (br. 34) i *Nascentem deum* (br. 46). Posveta *Transitu* (br. 40) evocira pad velikog bika i njegov prijenos do špilje na Mithrinim leđima. Konačno tri puta posvetna formula spominje Mithru u obliku *Cautesa* (br. 38, 87a, 93) a dva *Cautopatesa* (br. 39, 93).

Ostaje dedikacija *Deo Aeterno* (br. 125) koja bi se, kako će se vidjeti, mogla odnositi i na židovskog Jahve pa i kršćanskoga Boga, ali nam se čini, prema kontekstu, da se ona ipak odnosi na vječni aspekt Mithrine naravi, njegovu trajnost u vremenu (prisutnost Kronosa u mitu).

Zavjeti perzijskom bogu vršili su se, čini se, ponajviše zbog profilaktičkih razloga odnosno zbog ozdravljenja. Tamo gdje se specificira *ex voto*, to je osam puta zbog zdravlja dedikanta i njegovih (*pro salutae* — br. 6, 46, 47, 51, 59, 60, 96, 118), za sebe ili pojedine osobe to je tri puta (br. 55, 58, 112), zdravlju careva namijenjena su tri zavjeta (br. 45, 52, 90), a *pro salutae* raznih kolegija četiri (br. 88, 89, 91, 92). Na spomen — *in memoriam*, posvećena su dva natpisa (br. 31, 32).

Zavjet *ex visu* spominje se dva puta (br. 34, 37), možda tri (br. 48 ?).

Uz kultne slike ili žrtvenike koji su nam u cijelosti ili fragmentarno sačuvani, panonski mitraisti su iz zavjetnih obveza posvećivali i druge kultne predmete, djelomično uređivali ili obnavljali svetišta. Natpisi nam spominju neke od njih: *ara cum signo lunae* (br. 18), *signum* . . . (br. 48), *signum argenteum cum basa sua* (br. 85). Vjernik iz Siscije daje svetištu *porticus et apparatusium* (br. 11), onaj iz Atransa je svojim sredstvima obnovio hram — *templum vetustate conlabsum et in ruine conversum* (br. 19), prema formuli *templum restituit* (br. 111) obnavljao se, čini se, i četvrti ptujski mitrej.

Iako za postojanje većine Mithrinih svetišta s ovog terena znamo posredno, preko sačuvanih natpisa i kulturnih slika, a manji je broj točno lociran i iden-

tificiran, možemo zaključiti da su mitreji ovih krajeva redovito građeni kao posebne kultne zgrade, od kamena, cigle ili drveta, dok su svetišta u prirodnim špiljama, brojnija u rimskoj Dalmaciji, koja bolje odgovaraju izvornim oblicima kulta, tek izuzetak (Zločjev Graben kod sela Pohanica). Najfrekventniji element namještaja svetišta bijahu Mithrine kultne slike, i to one jednostavnog tipa. Takve slike, kao što je poznato, prikazuju redovito središnji prizor tauroktonije, smješten u špilju označenu geometrijskim lukom, rjeđe realistično oslikanu, kojem su nazočni pas, zmija i škorpion. Sa strana su dadori, redovito je lijevo Cautopates, desno Cautes, dok su u gornjim uglovima poprsja Sola i Lune. Na rubu špilje često sjedi Ahuramazdin gavran. Takvi su reljefi br. 6, 26, 27, 28, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 92, 98, 99 (?), 126, 130, a zacijelo su još neki od fragmenata pripadali prikazima istog tipa. Tek se jednom, što je i inače rijetkost u reljefu javlja sam prizor tauroktonije, bez popratnih likova (br. 24). Pripadnost reljefa br. 131 ovom modelu je dvojbeno.

Kompozitni prikazi donose pored središnjeg prizora tauroktonije i druge prizore i mitske epizode, kao što su bitka Mithre i Sola, uspinjanje Mithre u Solova kola, svečana gozba, misterij vode, prizori nad žrtvenicima, kao i osobe vezane uz mit (Saturnus, Oceanus, Tellos) itd. Takvi su reljefi obično stajali kao središnja kulturna slika svetišta, pa su, razumljivo, i njihovi nalazi mnogo rjeđi. S našeg područja četiri su takva reliefa, dva iz Siscije (br. 15 i 16), jedan iz Poetovija (br. 97) i jedan iz Murse (br. 127), znači svi iz velikih gradskih središta. U osnovi odgovaraju Sarijinu podunavskom tipu mitraičkih kulturnih slika.² Kompozitnog je karaktera, ali s nešto drugačijim sadržajem prizora što se okupljaju oko tauroktonije, veliki reljef iz drugog pujskog mitreia (br. 70). Osim na kulturnim slikama, reljefni prikazi osoba i znakova vezanih uz Mithrin mit javljaju se i na žrtvenicima, rjeđe na pročelju uz natpis, češće na bočnim stranama. Prizor Mithrina rođenja iz stiene nalazimo triput u reljefu (br. 25, 39, 91), a dvaput u skulpturi (br. 33, 46).

Mitraičke su skulpture u ovim krajevima, prema raspoloživim nalazima, prilično rijetke, ali su neke od njih posebno vrijedne. To je ukoliko je atribucija točna, ponajprije, brončana glava iz Siscije (br. 17), te pujske skulpture Mithre tauroforosa (br. 40) i Mithre tauroktonosa (br. 89). Od skulpturalnih prikaza spomenimo još pujske mitraičke mramorne glave (br. 77 a-e), zatim Petru (br. 34), lava (br. 75, 82), bika (br. 81b), gavrana (br. 42), dok od statua Cautesa (br. 31) i Cautopatesa (br. 32, 41) tek malo preostaje.

Od životinja što prate, kao stanoviti znakovi ili simboli, prizore i posvete Mithrina kulta, a ne sudjeluju u središnjem kulturnom prizoru tauroktonije, valja upozoriti posebno na lava i ovna. Pored dvaju spomenutih primjeraka u slobodnoj skulpturi, lav se nalazi i na reljefima (br. 88, 120). Ovnujske glave javljaju se umjesto voluta korniša ili akroterija (br. 38 i 190) u dekorativnoj funkciji koja svejedno nije lišena kulturnog sadržaja. Antitetični lavovi ili lavlje protome s ovnujskim glavama vide se i na jednoj drugoj grupi panonskih spomenika — kruništima nadgrobnih stela, vezanih pretežno uz

² B. Saria, *Starinar*, III ser. II (1923). Beograd 1925, 33—62

kult Serapisa, Magne Mater i orfički kult, kao znakovi htoničke simbolike.^{2a} Zatim se još javljaju na reljefima pantera (br. 45), pijetao na kornjači (br. 37), gavran na luku (br. 37), kozja glava (br. 104). Vegetalni motivi s funkcijom znakova jesu čaška akanta (br. 38), palmin list (br. 39), vinova loza (br. 45), cipresi (br. 70) i maslinova grančica (br. 103). Neki od predmeta koji imaju stanovite funkcije u središnjoj ili sporednim scenama mita znaju se na panonskim spomenicima javiti i izolirano, također kao stanoviti kulturni znakovi. To su frigijska kapa (br. 37), bodež (br. 37, 90), tobolac (br. 90), luk (br. 90).

Po umjetničkoj odnosno zanatskoj izradbi najbolji od mitraičkih skulptura i reljefa ovog dijela Panonije, oni iz Ptuja, djelo su, kako ćemo vidjeti, klesara iz Aquileje. Dostižu lijepu razinu kiparskog umijeća epohe. Isto se može ustvrditi i za spomenutu glavu Mithre iz Siscije. Većinom ipak prevladava skromna razina zanatskog doseg provincijalnih majstora koji su nastojali što bolje oponašati klasične predloške. Na donjoj mjeri umijeća nalazili bi se oni, prilično rijetki spomenici, u kojima primitivna nespretnost izradbe jedva prenosi zadani motiv, no izgleda mi da upravo takvi prikazi, noseći obilježje izvornosti, govore o dalekim prodiranjima Mithrina kulta.

Teško je ustvrditi kada se u Panoniji gase mitrijačke baklje. Posljednji je veliki procvat kulta u drugoj polovici III st., nakon toga započinje njegovo postepeno gašenje, pa valja pretpostaviti da zadnji plamsaji dogoriavaju, kao i u drugim provincijama Carstva, tijekom IV st.

Rasprostriranje spomenika Mithrina kulta na ovom dijelu Panonije slijedimo po tri veće teritorijalne grupe. Prva je grupa spomenika što se rasprostiru južnim dijelom Panonije *Superior*, od Emone uz slijev Save do Siscije. Druga je grupa spomenika sjevernijeg dijela Panonije *Superior*, okupljenih u prostoru između Pohorskog gorja i gornjeg toka Drave, zahvaćujući i Hrvatsko zagorje. Treću grupu tvore spomenici područja Panonije *Inferior* okupljeni oko donjeg toka Drave i blizog dunavskog slijeva.

PANNONIA SUPERIOR — PRVA GRUPA

EMONA (LJUBLJANA)

Kada je Tiberije na mjestu vojnog logora osnovao koloniju a legiju prebacio dalje prema sjeveru, započeo je tu rasti grad u koji se slijevahu putovi iz Aquileje i onda račvahu prema Poetoviju i Pohorskom gorju na jednoj, a savskom dolinom prema Neviodunumu i Sisciji na drugoj strani. Bijahu to i prve staze istočnih bogova prema Gornjoj Panoniji.

1. Posvetni natpis

Latinski natpis, što ga je davno prepisala nepoznata ruka, potječe zacijelo s are posvećene Mithri.³ Nađen je u Emoni, ali gdje, to zapis ne kazuje. Glasi:

^{2a} B. Vasilić, *Lapidarijum gradskog muzeja u Srijemskoj Mitrovici*, RVM I, 1952, 214; B. Gavela, Serapis, *Starinar* n. s. V—VI, 1956, 43 ss; D. Pinterović, *OZ* VI, 1958, 38 ss; P. Selem, Boginja s tisuću imena, *HZZ* I, 1971, 307—311; P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, *Godišnjak* IX, Sarajevo 1972, 34 ss.

³ J. Kastelic, *GMDS* 23, Ljubljana 1941, 96 s, no 3. = *CIMRM* II, no 3. 1463 = *ILJug*, no 302.

*D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Silvano Augusto / sac(rum) Blastia / c(...)
e(...)* b(...).

Veza Mithre sa Silvanom znana je u ilirskim krajevima. Mladi se bog Istoka vezuje u štovanju i s domaćim božanstvom šuma, nazvanim kroz *interpretatio romana* imenom Silvana. U Dalmaciji je, u Močićima kraj Cavtata, nađen spaeleum u kom se oba boga štovahu istodobno i ravnopravno.⁴

2. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Na Mirju, danas je to rezidencijalna četvrt Ljubljane, nađen je i ulomak žrtvenika (0,14 × 0,14 × 0,13), kasnije izgubljen.⁵ Na njem dio natpisa:

[(nvicto)] / M(ithrae) / ... [Q]artus.

Dvojbena je mitraička pripadnost ovog natpisa. Može jednako:

M(atri) / M(agnae) / ... [Q]artus.

Takvo bi čitanje prebacilo spomenik u krug Kybelinih poklonika Emone.

VIŠNJA GORA

3. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od krečnjaka odlomljena donjeg dijela (0,27 × 0,235 × 0,045) uzidana je u zgradu dvorca Wiechelbach, kraj mjesta Višnja Gora, nedaleko od ceste Ljubljana—Zagreb.⁶ Na pročelju natpis:

Font(i) peren(ni) / sacr(um).

Ovo je jedan od dva spomenika iz ovih krajeva posvećenih vječnom izvoru. Drugi potječe iz ptujskog II mitreja.

PRAETORIUM LATOBICORUM

4. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara kojoj se zametnuo trag nosila je natpis:⁷

Invicto / Mithrae / P. Aelius Respectus.

ROŽANEC — ČRNOMELJ

5. Mitrej

Na području sela Rožanec, udaljenog oko 5 km na sjever od Črnomelja, nalazi se prirodni mitrej.⁸ Lokalitet »Judovje« gdje se svetište nalazi, smješten je na brdskoj padini, malo iznad željezničke pruge. Mjesto posve odgovara sklonostima mitraista za usamljene, brdske i šumske prostore. Hram je

⁴ Cf. D. Rendić-Miočević, Da li je Spaelaeum u Močićima služio samo Mitraičkom kultu, *GZM* VIII, 1953, 271—276.

⁵ *AIJug* 1, 76, no 176 = *CIMRM* II, no 1462.

⁶ *AIJug* 1, 101, no 223 = *CIMRM* II, no 1465.

⁷ *CIL* III, 3910 = *MMM* II, no 349 = *CIMRM* II, no 1464.

⁸ *CIMRM* II, no 1481. Vidi bilj. 9.

sa tri strane okružen prirodnim kamenim gromadama različite visine (zapad, sjever i istok), dok se na južnoj strani, kuda se zacijelo u hram ulazilo, teren stapa sa šumskom kosinom. Prostor gdje se kult obavljao nepravilnog je oblika, danas njegova najveća dužina iznosi oko 28 m, a širina oko 12 m. Stijene su najviše na zapadnoj strani — oko 6 m. Prema podacima J. Kastelica na zapadnoj se strani, pred kulturnim reljefom, nalazio bunar, čije tragove prilikom nedavna posjeta nisam mogao otkriti.

6. Mithrina kultna slika

Na zapadnoj stijeni svetišta isklesan je kulturni reljef.⁹ Visina mu je 1,26 (s natpisom 1,64), dok mu je širina 1,20 m. Donji rub reljefa je 0,70 m od današnje razine tla. Lučnim je rubom označena špilja u kojoj se zbiva mitsko ubijanje bika. Mithra zaskače životnju, nož je zabijen u njezin vrat. Pas, velik tako da prelazi ne samo luk špilje, prekrivajući donji dio tijela Cautesa, već stražnjim svojim dijelom za oko 15 cm prelazi čitav okvir kompozicije, zatim zmija i škorpion sudjeluju u prizoru. Dva bočna krila pokazuju, u četiri posebne niše, lijevo bistu Sola s krunom od 12 zraka a ispod njega Cautopatasa prekrštenih nogu, desno bistu Lune, a ispod nje lik Cautesa. Glave likova su namjerno otučene. Među seljacima mjesta reljef se još naziva »zlatno tele«. Čini se da je bio obojen oker bojom.

Iznad reljefa je natpis:

*D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / d() P(ublius) P(ublii) Aelii Nepos et / Proculus
e(t) Firminus / pro salute sua suorumque.*

Red 2. po Vermaserenu $d() = d(omino)$. Vjerojatnije mi izgleda $d(edit)$ ili $d(edicavit)$.

Redak 4. slova su ispremiješana tako da se izvorno čita *pro salve uasorumque*. Ime jednog od dedikanata, Firminusa, sreće se i među robovima istočnog porijekla što u Ptuju obavljahu carinske dužnosti. Prema D. Pinterović, cognomen Proculus, tipičan za istočnjake, širi se u razdoblju nakon Marka Aurelija, što upućuje na datiranje mitreja u drugu polovicu II st.¹⁰

NEVIODUNUM (DRNOVO)

7. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Na cesti što od Emone vodi prema Sisciji nalazi se Neviodunum. Nađena je tu ara od vapnenca (0,75 × 0,60 × 0,60) s natpisom na pročelju:

Invicto / deo / Charito / Neviod(unensium) / summ(arum).

Dedikant je rob, helenskog porijekla, poslom u administraciji municipija.¹¹

⁹ *Mitt. Krain* XI 1856, 48 f. = Hitzinger, *Mitt. Krain* XIII 1857, 11 = Cesta, *MMC* II 1857, 301 f. = Von Premerstein, *AEMO* XIV 1890, 97 = *CIL* III, 3933, suppl. 10818 = *MMM* I, no 232 = *MMM* II, *AIJug* I, 221, no 485 f. = Schmid, *Schild von Steier* I 1945, fig. 9 = *CIMRM* II, no 1482—1483.

¹⁰ *CIL* III, 4015; Pinterović. *OZ* XI, 1967, 33 s.

¹¹ *CIL* III, 3921 = *MMM* II, no 385 = *CIMRM* II, no 1466.

8. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara je ukrašena glavom Sola, u sredini, dok natpis glasi:¹²

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / Soli invicto c(omi)t(i) Aug(usti) n(ostri).
Vermaseren smatra da je mitraička narav ovih spomenika dvojbeni.¹³

TOPUSKO

9. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Desni dio are od pješčanika ($0,93 \times 0,26 \times 0,35$) dospio je na ugaoni zid stare kupelji u Topuskom (oko 50 km jugozapadno od Siska).¹⁴ Za sekundarnu upotrebu otučen je gornji profil. Nakon rušenja zgrade pripao je Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv. br. 238). Natpis glasi:

[I(nvicto)] M(ithrae) / Maximus [I(. . . . vot]um sol/[vi]t cum / [suis o]mnibus.

Prema Brunšmidu red 3—4 može biti:

[vot]um sol(vit) / [l(ibens) meri]t(o) cum /

SISCIA (SISAK)

Na području jugoistočnog dijela Panonije Superior najznačajnije žarište istočnih kultova, posebno mitraizma, nalazi se u Sisciji. Od vremena kad postaje kolonijom, za Vespazijana, stvara se u Sisciji i orijentalni etnički sloj, jer se među njezinim prvim naseljenicima nalaze veterani ravenatske flote i orijentalni augzilirarci. U okviru carinskog sustava zvanog *vectigal Illyrici* jedna se carinska postaja nalazi i u Sisciji, što implicira i prisutnost carinika — orijentalaca, velikih propagatora mitraizma i egipatske religije od polovice II st.¹⁵ Iako je i Siscia, kao i svi značajni punktovi Panonije, bila mjestom čestih prolazaka legija na relacijama Istok—Zapad, nijedan od sačuvanih nam spomenika posvećenih Mithri ne možemo vezati uz vojnički stalež.

10. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Žrtvenik od krečnjaka ($0,93 \times 0,34 \times 0,27$) bio je uzidan u unutarnjem dijelu starog »grada«.¹⁶ Darovan je 1899. Arheološkom muzeju u Zagrebu gdje se i sada nalazi (inv. br. 239). U sekundarnoj upotrebi svi reljefi su otučeni. Na pročelju je natpis:

¹² CIL III, 3920 = MMM II, no 386 = CIMRM II, no 1467.

¹³ »The Mithraic character of both inscriptions is doubtful«.

¹⁴ S. Ljubić, *VHAD* II 1880, 10, no 9 = S. Frankfurter, *AEMO* 1885, 143 = CIL III, 10830 = J. Brunšmid, *Kameni spomenici VHAD IX 1906—7*, 116, no 238 fig. = *AIJug* I, 229, no 505 fig. = CIMRM II, no 1480.

¹⁵ Cf. A. Dobo, *Publicum Portorium Illyrici, Dissertationes Pannonicae*, Budapest 1940, 165; S. J. de Laet, *Portorium*, Brugge 1949, 222.

¹⁶ M. P. Katančić, *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum*, Zagreb 1795, 170 = CIL III 3958 = MMM II, no 350 = Brunšmid, *Kameni spomenici, VHAD IX 1906—7*, 117, no 239 fig. = *AIJug* I, 250 no 543 fig. = CIMRM II no 1476.

S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro sal(ute) imp(eratoris) Caesar(is) / M. Aur(elii) Anto(nini) p(ii) f(elicis) Aug(usti) / Aur(elius) Eutyches / ex voto.

Dedikant Aurelius Eutyches, istočnjak neslobodnog porijekla, nosi ime koje susrećemo u tri navrata u vezi s iliričkim vektigalom. Na prvom iz Aquileje Eutyches je *Aug(usti) n(ostri) ser(vus) vil(licus) vect(igalis) Illyric(i)*, a natpis je posvećen Jupiteru, *numini dom(ini) n(ostri) Imp(eratoris) Antonini pii felicis aug(usti)*, te geniju kolonije Aquileje.¹⁷ Preostala dva potječu iz Atransa, carinske postaje na cesti Aquileia — Poetovio. Na prvom od njih stanoviti Eutyches koji s kolegom Bellichusom podiže *ex voto Noreie august(ae) et honori stat(ionis) Atrant(inae)*, obavlja funkciju *contrascriptora iste statio*.¹⁸ Istu funkciju *contrascriptora*, najprije *statio Boiodurensis*, obavlja i *Eutyches Julior(um) c(onductorum) p(rovinciae) P(annoniae) ser(vus) c(ontra)scr(iptor)*, koji je izvršio zavjet *D(eo) i(nvicto) M(ithrae)* i podigao *ara cum signo lunae*.¹⁹ Bez obzira na mogućnost da se sisački Eutyches identificira s dedikantom nekog od ovih natpisa, ponajprije prvog, ostaje indicija da je i on pripadao staležu carinika te da je, možda, obavljao funkciju carinskog službenika u *statio* Siscije. Spomenik pripada razdoblju Karakale (211—217) ili Elagabala (218—222).

11. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Prema sačuvanom podatku, *in area castelli*, znači u zoni gdje je nađen i prethodni spomenik, nađena je ara koja bi se trebala nalaziti u Arheološkom muzeju u Zagrebu.²⁰

Natpis glasi:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) s(acrum) / Iucundus Aug(usti) n(ostri) / disp(ensator) p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris) / porticus et ap[p]a/ratorium ex voto fec(it).

Na ovom spomeniku Jukunda, financijskog funkcionara Gornje Panonije nalazimo direktnu aluziju na mitraičko svetište Siscije kojem je dedikant podigao portik i ulazni atrij.

12. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od vapnenca (0,65 × 0,36 × 0,21) nalazila se u Odri, mjestancu na cesti Sisak — Zagreb, u sekundarnoj upotrebi, ali zacijelo potječe iz sisačkog svetišta Mithri.²¹ Darovana je Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv. br. 210). Otklesan je gornji profil i donje podnožje. Natpis na pročelju glasi:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c(onservatori) / I(unoni) o(ptimae) o(mnipotentii) Soli / Genio loci / Aur(elius) Antio(cianus) / v(otum) p(osuit).

¹⁷ AEP, 1934, no 234.

¹⁸ CIL III, 5123

¹⁹ V. naš broj 18.

²⁰ CIL III, 3960 = MMM II, no 352 = CIMRM II, no 1478.

²¹ Ljubić, *Inscrip. mus. Zag.*, 2, no 3 = CIL III suppl., 10841 = MMM II, no 387 = J. Brunšmid, *Kameni spomenici, VHAD IX 1906—7*, 97, no 210 = CIMRM II, no 1479.

Dedikant je neslobodnog porijekla, zacijelo s Istoka, vjerojatno Sirijac. Čitanje slova c na kraju retka 1. kao i slova i... o... o... u retku 2. Ver-masere ostavlja otvorenim. Dopunu koju predlažemo prvi je dao Ljubić, a prihvatio Brunšmid sa slijedećim tumačenjem: »Optima i omnipotens su jedina dva pridjeva što počinju slovom o koji se Junoni daju u latinskim pjesnicima (J. B. Carter, *Epitheta deorum*, p. 49).«²²

13. Tabula ansata s posvetnim natpisom

Iz sisačkog mitreja potječe brončana *tabula ansata* (0,08 × 0,17) koja bi se trebala nalaziti u Arheološkom muzeju u Zagrebu.²³ Na njoj je natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Aurelius Heraclides / et Agathopus fra(tres) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Imena oba »brata« koji se javljaju kao dedikanti izrazito su istočna, dok prvi od njih nosi još gentilicij Aurelius koji susrećemo i na prethodnom sisačkom spomeniku, a koji postaje čest u istočnjaka neslobodnog porijekla tek krajem II st. n. e. i početkom III st. n. e.

14. Ploča s natpisom i likom Cautesa

Ploča od sivkasto-zelenog pješčanika (0,50 × 0,25 × 0,13) otkrivena 1863, nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv. br. 122).²⁴ Izvorno je valjda pripadala mitraičkom triptihu, na desnoj strani od središnjeg prizora tauroktonije. Prikazan je lik Cautesa s frigijskom kapom na glavi, odjeven u kratki haljetak, dok je preko leđa prebačen plašt. Noge su na stožastu kamenu, prekrizene su, desna preko lijeve. Podignutu baklju drži u desnoj ruci, lijevu ruku oslanja na bok. Pas koji se nalazi dolje lijevo pripadao je središnjoj kompoziciji, prema kojoj je i usmjeren. Desno od glave Cautesa nalaze se slova *Urbicus*, a desno od nogu *Sisciano/rum*.

Spomenik je dakle podigao sisački rob Urbicus, a po dosta zdepastim proporcijama lika čije su noge, a pogotovo ruke, prekratke, možemo zaključiti da se radi o djelu ne baš vješta provincijskog klesara.

15. Mithrina kulturna slika

Ploča od bijela mramora s reljefom (0,38 × 0,28 × 0,018), sačuvana u 4 fragmenta, dospjela je u Arheološki muzej u Zagrebu god. 1864. sa zbirkom Dierich iz Siska. Nedavno je nestala iz izložbene prostorije muzeja. Oblika je gore zaobljena, a dolje pravokutna, simbolizirajući tako Mithrinu mitsku špilju.²⁵

²² Za dedikaciju *Iovi Iunoni* u Sisciji v. J. Brunšmid, o. c., no 209.

²³ CIL III, 3959 = MMM II, 351 = AIJug I, 250, no 544 = CIMRM II, no 1477.

²⁴ Ljubić, *Inscrip. mus. Zag.*, 15 no 22 = CIL III 3977 = MMM II, no 233 Brunšmid, *Kameni spomenici, VHAD VIII* 1905, 63, no 122 f. = AIJug I, 254, no 556 = CIMRM II, no 1473–1474, fig. 376.

²⁵ Loewy, *AEMO*, III 1879, 169, no 33 = I. Bojničić, *Kroatische Revue* II/3–4, Zagreb 1886, 142, no 2 = MMM II, 325, no 221, fig. 193 = J. Brunšmid, *Kameni spomenici, VHAD VIII*, 1905, 60, no 120 fig. = Saria, *Starinar* III s, II, 1925, 51 = CIMRM II, no 1457, fig. 377.

U sredini se, u vijencu, nalazio prizor tauroktonije od kojeg preostaje tek oštećeno Mithrino tijelo bez glave: mladi bog u kratkoj istočnjačkoj haljini s lepršavim plaštom zaskače lijevom koljenom na posrnulu životinju, lijevom je rukom drži za gubicu a desnom ubada velikim bodežom u donji dio vrata. Tok iz kojeg je bodež izvađen visi o pojasu. Lik bika je također oštećen, a od drugih redovnih nazočnika ovog ritualnog prizora ostaje tek komad zmiје, te prekrіžene noge lijevog bakljonoše, vjerojatno Cautopatesa.

Gore, u lučnom rubu, ovakav je prikaz: u sredini stoji sedam žrtvenika. Prije prvog žrtvenika lik s lepršavim plaštom i frigijskom kapom kleči pred šiljastom stijenom: Mithra je to nakon čuda vode. Iznad toga, kao u polumjesecastoj ležaljci, mrtav bik. Nad prvim žrtvenikom, opet u ovalnoj udubini, prednji dio bikova tijela. Povrh slijedećih žrtvenika dolaze: nag Merkur s krilatim petazom na glavi, kerykeionom u l. i marsupiumom u d. ruci, zatim Jupiter obvijen plaštom nad još jednim, manjim žrtvenikom na koji polaže desnu ruku, dok lijevom drži skeptar. Zdesna mu stoji Mars, u kacigi i oklopu, koplje u desnoj, štít u lijevoj ruci. Pokraj zadnjeg žrtvenika Mithrino rađanje iz stijene, na glavi je boga frigijska kapa, desna ruka uzdiže bodež, lijeva baklju. Na kraju, uz rub prijeloma, još glava muškarca, dugokosa i bradata, zacijelo Saturnus ili Oceanus.

Između vijenca i ravnog donjeg ruba ploče četiri su prizora u lukovima, jedan izvan njih: 1. Mithra u titanskoj borbi svladava Sola. Mladi bog pobjednik zamahnuo je desnom rukom u kojoj drži dug zakrivljen predmet, lijevu je položio na glavu šćućurenog protivnika. Na leđima Mithrin plašt vijori u tri nabora. Iznad je ove arkade ležeći lav; 2. Prizor transitusa. Mithra nosi na leđima bika, glave okrenute nadolje; 3. Mithra jaše bika, držeći ga za desni rog; 4. Sakralna gozba Mithre i Sola. Nakon titanske bitke, pobjednik i poraženi su za svetom trpezom. U desnoj je Mithrinoj ruci rog za napitak; 5. izvan arkada, *biga* na kojoj Sol, *en face*, drži uzde, dok je u profilu Mithra, sudrug mu u nebeskoj vožnji. U desnom je još uglu poviše poprsje bradata muškarca, Coelusa zacijelo, dok je u trokutu što ga tvore vodoravna crta iznad prizora 5, rub središnjeg vijenca i rub ploče bočno prikazana ležeća ženska osoba, s rogom izobilja u ruci — Tellus, božica zemlje.

Prema B. Sariji ovaj mitraički reljef iz Siscije pripada dunavskom tipu složenih prizora.

16. Mithrina kulturna slika (sl. 1)

Reljefna ploča od bijelog mramora (0,33 × 0,50 × 0,03) dospjela je u Arheološki muzej u Zagrebu, gdje se i danas nalazi (inv. br. 121) razlomljena u sedam ulomaka. Izgubljen je gornji lijevi kut, komad iz sredine gore i veći komad sredine dolje.²⁶

Središnji prizor tauroktonije zatvarao je dvostruki okrugli okvir. Bog, kao što je običaj, nosi frigijsku kapu, kratak haljetak s rukavima a plašt mu leprša u zamahu. Lijevim je koljenom prignječio bikova leđa, desnom je nogom

²⁶ Loewy, *AEMO* III, 1879, 169, no 32 = Bojničić, *Kroatische Revue* II/3—4, 1886, 141 = *MMM* II, 325, no 220, fig. 192 = Brunšmid, *Kameni spomenici, VHAD* VIII, 1905, 62, no 121 f. = Saria, *Starinar* III s. II, 1925, 51 = *CIMRM* II, no 1472, fig. 375.

Sl. 1. Mithrina kulturna slika iz Siska (br. 16)

stao na stražnju njegovu nogu. Gubicu je životinje zadigao lijevom rukom, desnom joj zario bodež u vrat. Još je tu škorpion što napada genitalije bika, te očuvan stražnji dio zmijske. Lijevo Cautopates spuštene baklje, desno Cautes uzdignute. Noge im prekrížene.

Između dva kružna ruba središnjeg okvira kruže zvijezda zodijska: Lav, Djevica, Vaga, Škorpion, dio Strijelca, dio Vodenjaka, Riba, Ovan, Bik i Bližanci. Ostala su izgubljena.

Na l. i d. međuprostoru od kružnog okvira do ruba ploče po tri su prizora, jedan ispod drugog. Na vrhu je lijeve strane (oštećena) bista Sola, u sredini prizor transitusa: Mithra nosi bika glave nadolje, u dnu Mithra jaše bika, plašt mu vijori, l. ga rukom hvata za gubicu, d. za rog. Gore je na desnoj strani bista Lune u desnom profilu, po sredini se Mithra rađa iz stijene, držeći desnicom bodež, ljevicom baklju, dolje je plegao Saturnus, do pasa nag, donji dio tijela zavijen himatijem, a desnom rukom uzdiže *hamatus ensis*. Izgleda da je gologlav, iako je Brunšmid pomišljao na nekakav veo.

Ovo je drugi sisački reljef što pripada Sarijinu dunavskom tipu.

17. Glava Mithre (?)

Mithrina (?) glava od bronce (v. 0,20) kupljena je god. 1864. za Arheološki muzej u Zagrebu, gdje se i danas nalazi (inv. br. 53). Dobro je sačuvana, izuzmemo li oštećenja na stražnjoj strani frigijske kape.²⁷

Glava je mladog boga blago nagnuta ulijevo. Lice obavijaju bujni slobodni uvojci što izbijaju straga ispod kape. Nos je jak, malo svinut, licem

²⁷ J. Brunšmid, *Bronzani spomenici, VHAD XIII 1913—4*, 229, no 53 f.

se prelijeva laki dah melankolije. Frigijska kapa ima svinut gornji kraj. Ukrašena je s tri vrpce ugraviranih ornamenata koji su prema Brunšmidu »nekad bili srebrom tauširani«. To su: gore ornament »vučjeg zuba«, u sredini cvijetni ornament, i dolje široka spirala. Vrat prelazi u zašiljeni dio prsiju,

Sl. 2. Glava Mithre iz Siska (br. 17)

namijenjen zacijelo umetanju u kip tijela. Brunšmid smatra da je »vjerojatno taj kip bio od druge tvari (kamena ili drveta) i da je bio odjeven. Prema tome mogla bi ova glava potjecati od kultnog kipa u jednom Mithrinu sisačkom svetištu.«

Dvojbeno je da li skulptura prikazuje Mithru. Nije uključena u CIMRM.

PANNONIA SUPERIOR — DRUGA GRUPA

ATRANS (TROJANE)

Mitraički se spomenici u znatnom broju i topografski vrlo gusto nalaze na području od Emone prema sjeveroistoku, na graničnom području Panonije Superior i Norika, uz obronke Pohorskog gorja i uz Dravu. Ponaoprije to valja pripisati djelovanju Poetovija čiji robovi — carinici iliričkog vektigala stvaraju polovicom II st. prvo veliko žarište mitraizma u ovim krajevima. Kao važna postaja na cesti Aquileja — Emona — Poetovio, Atrans je upoznao fluktuaciju carinika porijeklom s Istoka pa tako i religijskih zasada što ih ovi zastupahu.²⁸

18. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorna ara (0,87 × 0,49 × 0,18) nađena u blizom Hrastniku početkom prošlog stoljeća nosi natpis koji glasi:²⁹

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Eutyches / Iulior(um) / c(onductorum) p(ortorii) p(ublici) serv(us) C(ontra)scr(iptor) / stationis Boiodu(rensis) ex vik(ario) Benigni vil(ici) / stat(ionis) Atrantin(ae) / aram cum signo / lunae / ex voto posuit / p(rocuratore) r(ationum) s(ummarum) T. Cla(udio) Senill(o).

Red 11. po Alföldyju: *pr(o)s(edente) T. Cla(udio) Senill(o)*. S obzirom na daljinu *statio Boiodorum* koja se nalazila na granici Retije i Norika, smatra se da je Eutyches tamo obavljao funkciju prije dolaska u Atrans (CIL add., 2198). Prema podacima o zakupniku carine što se spominje u ovom natpisu, a koji je boravio u Nikopolisu od 161. do 168. g., spomenik spada u vrijeme prve velike difuzije mitraizma početkom druge polovice II st. Na ime *Eutyches* upozorili smo uz njegovu pojavu na mitraičkom spomeniku Siscije (br. 10).

19. Posvetni natpisi

Iz Atransa potječu još dva natpisa čija je pripadnost kultu Mithre dvojbeni:

a)³⁰

[...] Qui[n]ti Ulianus b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) II Ital(icae) templum vetustate conlab/sum et in ruine conversum sumto suo res(tituit).

Red 3. *sumto = sumptu*. Ako je ranije sagrađeni i onda urušeni hram zaista bio mitrej, to kasnije obnavljanje kao i pripadnost dedikanta vojničkom sta-

²⁸ Za Atrans — Trojane cf. ILJug 130—131.

²⁹ CIL III 5121 = A. Müllner, *Emona*. 253, no 108 = MMM II, no 410 = CIMRM II, no 1484 = G. Alföldy, *Epigraphische Studien VIII*, 1969, *Epigraphica Norica*, 1, no 1.

³⁰ Cf. CIL III 11674; AEMO XIV, 134; Schmid, *Steiermark*, no 6.

ležu, upućuju na razdoblje što slijedi prvoj fazi difuzije mitraizma u ovim krajevima, vezane tada uz carinike, znači negdje na početak II st. *Legio II Italica* spominje se i na mitraičkom spomeniku iz II ptujskog svetišta koji pripada istom vremenu (naš br. 57).

b)³¹

D(eo) [i(nvicto)] M(ithrae) / Marti[alis] aug(ustorum) / pro salute aug(ustorum) n(ostrorum) vil(lici) / s[t]at(ionis) Atrant(in)ae.

Red 1. *D. M.* može biti i *Diis Manibus*, ali spomen službenika carinske postaje među kojima se njegovao mitraizam, kao i porijeklo dedikanta dopuštaju mogućnost da je natpis posvećen perzijskom bogu. Na *statio* u Atransu odnosi se i natpis iz II ptujskog mitreja (naš br. 45) što ga je podigao *Salvianus, servus contrascriptor stationis Atrantinae*.

POLJČANE

20. Žrtvenik s posvetnim natpisom

U mjestu Poljčane, na putu Celeia — Poetovio, dvadesetak kilometara od lječilišta Rogaska Slatina bila je u zid romaničke crkve uzidana mramorna arka (0,855 × 0,285 × 0,24). Izvučena je god. 1956. i sada smještena u mjesnu crkvu.³² Natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / L. Annius / Senecinu [s] / pro L. Annio / Vero nepo(te) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Sašel datira natpis u prvu polovicu III st.

MODRIČ

Na lokalitetu udaljenom oko 500 m prema jugu od sela Modrič, na obroncima Pohorja, otkrio je F. Ferk god. 1893. nekoliko rimskih spomenika koji su očito pripadali mitreju.³³ Mjesto nalaza leži u drvećem obrasloj usjeklini kroz koju teče potok zvan Mondaška voda. Prigodom kratkotrajnih Ferkovih iskapanja nisu pronađeni tragovi svetišta, ali ni ostaci požara, pa se vjeruje da je mitrej bio sazdan od drva koje je kasnije istrunulo. Skrabar je, publicirajući nalaze iz Modriča, vjerovao da bi temeljitije iskapanje moralo naići na supstrukcije svetišta. Pored Ferkovih nalaza, koji su se nalazili u njegovu posjedu do 1920. kad su darovani Muzeju u Ptuju, u potoku su kasnije nađena još dva mitraička reljefa, od kojih je jedan dospio također u ptujski muzej, a drugi u Graz.

Valja pretpostaviti da su mitrej podigli stranci na radu u rudnicima i kamenolomima Pohorja. Kao što je poznato, južni i istočni obronci tog gorja bogati su željezom kao i naslagama bijelog zrnatog mramora. Natpis CIL III

³¹ CIL III 11676 = CIMRM II, no 1485; Müllner, Emona, 333, no 268.

³² M. Zadnikar, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. IV, Ljubljana 1957, 224, fig. 81 = CIMRM II, no 1486 = ILJug, no 409.

³³ *Mitt. Steiermark* XLII, 1894, IX = MMM II, 365, no 221 ter = Pirchegger, *Geschichte der Steiermark* I, 37 = V. Skrabar, *Das Mithraeum bei Modricam Bachergebirge, Strena Buliciana, Zagreb—Split MCMXXIV*, 151—160 = Schmid, *Steiermark*, no 3 = CIMRM II, no 1619.

4809 kazuje da su službenici i zakupnici željeznih rudnika blizog Norika štovali bogove Istoka, a Izida je, kojoj je taj natpis posvećen, štovana u istim krugovima u kojima se štuje i Mithra.

21. Posvetna ploča s natpisom

Mramorna ploča ($0,30 \times 0,26 \times 0,05$) znatno istrošene površine, sada u Ptuju (III mitrej, inv. br. RL 315).³⁴ Ploča je čitava obrubljena, a gornji je rub profiliran volutastim ornamentom, načinom tipičnim za panonsko-noričko klesarstvo. Na pročelju je natpis:

I(nvicto) d(eo) M(ithrae) / Ial(l)ius / Tertin(us) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Skrabar upozorava da je gentilicij Iallius posve neuobičajen u Panoniji, pa njegovu pojavu dovodi u vezu s imenom namjesnika obih Panonija koji se zvaše *M. Iallius Bassus*. Pretpostavlja da je dedikant za svoje građansko pravo bio obvezan tom namjesniku čije ime iz zahvalnosti uzima. To bi uputilo datiranje mitreja na prijelaz iz II u III st.

22. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od bijelog mramora ($0,38 \times 0,14 \times 0,11$), sada je u Ptuju (III mitrej, inv. br. RL 313).³⁵ Na pročelju je natpis:

D(eo) S(oli) M(ithrae) / Val(erius) / [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).

Red 2. može biti i *Val(erianus)*.

23. Ploča s posvetnim natpisom

Ulomak ploče ($0,17 \times 0,20 \times 0,03$) od koje preostaje tek desni gornji kut, sada je u Ptuju (III mitrej). Bila je uokvirena kao i br. 21.³⁶ Od natpisa na pročelju ostaje:

[I(nvicto) d(eo)] M(ithrae).

24. Ploča s posvetnim natpisom i prikazom rođenja

Ploča od pohorskog mramora ($0,36 \times 0,28 \times 0,04$), čuva se u Ptuju (III mitrej, inv. br. RL 314).³⁷ Prelomljena je gotovo dijagonalno, nedostaje dio donjeg lijevog kuta. Okvir natpisnog polja gore prelazi u zabat, u kojem se vidi poprsje mladog boga, nagih grudi, što izniče iz stijene, d. rukom vodoravno pruža baklju, u l. je bodež. Skrabar nazire i zmiju, redovnog pratioca *petre genatrix*, što vijuga od polja natpisa preko ruba prema polju zabata. Oštećenost površine onemogućava točno razaznavanje. U dvostruko profiliranom okviru je natpis:

³⁴ Skrabar, *Mithraeum*, 155, no 6 f. = Abramić, *Poetovio*, 193, no 267 = *AIJug* I, 40, no 90 fig. = *CIMRM* II, no 1629—1630.

³⁵ Skrabar, *Mithraeum*, 156, no 9 f. = *AIJug* I, 41, no 93 = *CIMRM* II, no 1631

³⁶ Skrabar, *Mithraeum* 156, no 7 f. = *CIMRM* II, no 1634.

³⁷ Skrabar, *Mithraeum*, 155, no 5 f. = *AIJug* I, 41, no 92 f. = *CIMRM* II, 1627—1628.

I(nvicto) d(eo) M(ithrae) Longin(us) / [Exp]ertus / [v(otum s(olvit))] l(ibens) m(erito).

Red 1. prema Skrabaru: *Longin(ius)*. Izgleda mi vjerojatnije da se radi o gentiliciju.

25. Mithrina kultna slika s posvetnim natpisom

Mramorni reljef ($0,42 \times 0,29 \times 0,05$) znatno oštećen na površini, nađen god. 1914. uz potok Mondaška voda. Sada je u Grazu (Joanneum).³⁸ Sadržava samo prizor tauroktonije: u špilji Mithra, istočnjački odjeven, zaskače i ubija bika. Nema dadofora, nikakav lik ni prizor ne prati glavnu scenu. Na donjem je obrubu natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) I(ulius) . . . / . . . v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Vrlo je neuobičajen u reljefu usamljen prizor tauroktonije bez popratnih likova, kakav je na ovom spomeniku.³⁹

26. Mithrina kultna slika s posvetnim natpisom

Mramorna ploča ($0,375 \times 0,43 \times 0,04$) sada u Ptuj (III mitrej, inv. br. RL 310), površina je znatno istrošena a l. donji kut je odlomljen.⁴⁰ Oblikom gornjeg ruba oponaša Mithrinu kultnu špilju. U udubljenju špilje reljef prikazuje tauroktoniju: bog, kao obično, zaskače bika ukrašenog za žrtvu vrpcom čiji rubovi vijore u tri kraka. Zmija (stražnji je dio tijela izgubljen) i pas streme prema krvi što lipće iz rane. Lijevo je Cautopates, oslonjen desnom rukom na ugašenu baklju, dok lijevom uzdiže teško odrediv predmet. Analogijom s jednim bolje očuvanim spomenikom iz ptujskog II mitreja (br. 57), Skrabar taj zagonetni predmet opisuje kao štap s drškom s kojeg visi poprijeko naniže jedna druga kraća ručka, otprilike usporediva s mlatilom. Cumont je slične attribute u dadofora (MMM no. 194 i no. 195) tumačio kao pastirske štapove, dok Skrabar u njima vidi vrstu biča ili kandžije, pretpostavljajući da su se bičevanja mogla vršiti kao kušnja pri raznim stupnjevima mitraičke inicijacije. Desno je Cautes, na rubu špilje sjedi Ahuramazdin gavran, lijevi je gornji izbočeni ugao ispunjen bustom Sola sa zrakastom krunom, desni bustom Lune s polumjesecom. Na donjem je obrubu natpis:

. us et vil(icus) v(otum) s(olvit).

Ovo je jedini modrički natpis s profesijom dedikanta (*vilicus*). Adepti su, znači, pripadali istom sloju kao i većina vjernika prvih ptujskih mitreja, s kojima su zacijelo bili u vezi. Tu bi vezu potvrđivala i analogija sa spomenutim ptujskim reljefom koji, prema Skrabaru, potječe iz iste radionice.

³⁸ Skrabar, *Mithraeum*, 154, no 4 f. = *AIJug* I, 41, no 91 f. = Le Roy Campbell, *Typology of Mithraic Tauroctones*, *Berytus* XI, 1954, 52, no 622 = *CIMRM* II, no 1625—1626, fig. 413.

³⁹ Skrabar upozorava da se kod Cumonta prikaz tauroktonije bez popratnih likova može naći samo među punim skulpturama (MMM no 28 — fig. 37, no 56 — fig. 52, no 61 — fig. 57, no 64 — fig. 60), dok se od reljefa samo donekle mogu usporediti najjednostavniji primjerci iz Oescusa (no 131ter) i Memphisa (no 285 b i c. = *CIMRM* I no 92 i 93)

⁴⁰ Skrabar, *Mithraeum*, 152—154, no 1 f. = *AIJug* 42, no 95 f. = Le Roy Campbell, *Berytus* XI 52, no 622 = *CIMRM* II, no 1620—1621, fig. 412.

27. Mithrina kultna slika s posvetnim natpisom

Od mramorne ploče s reljefom preostaju dva ulomka, sada u Ptuj (III mitrej, inv. br. RL 317, 317a).⁴¹ Prvi fragment ($0,15 \times 0,21 \times 0,04$) je l. gornji ugao. Tu su bista Sola, ispred nje, uz rub špilje, četiri konjske glave, zatim vrh Mithrina plašta što vijori; ispod Sola, odvojena ravnim rubom, frigijska kapa dadofora. Drugi fragment ($0,34 \times 0,25 \times 0,04$) desni je donji ugao: dio bikova tijela je sačuvan, kao i Cautes s uzdignutom bakljom. Noge mu nisu prekrizane.

Na donjem obrubu je natpis:

... norinus V ... / ... v(otum) [s(olvit)] l(ibens) m(erito).

28. Mithrina kultna slika

Mramorna ploča ($0,35 \times 0,48 \times 0,05$) s reljefnim prikazom nađena je godine 1920. u koritu potoka Mondaška voda nedaleko od modričkog mitreja. Sada je u Ptuj (III mitrej, inv. br. RL 309). Dugo je ležanje u vodi jako izlizalo reljef.⁴² Ipak se razaznaju obrisi prizora jednostavnog tipa: u špilji Mithra ubija bika, gavran, pas i zmija mogu se tek naslutiti, gore su l. Sol i d. Luna, bočno su bakljonoše, izgleda da je kao obično Cautopates lijevo, Cautes desno. Vjerojatno je ispod bio natpis.

29. Razni nalazi iz Mitreja

a) mramorna ara, vrlo loše očuvana ($0,30 \times 0,16 \times 0,10$), nosila je na pročelju natpis, sada posve nečitljiv.⁴³

b) gornji dio mramorne are ($0,20 \times 0,12 \times 0,08$), od natpisa ništa nije sačuvano.⁴⁴

c) mali fragment ($0,07 \times 0,11 \times 0,02$) ploče s reljefnim prikazom.⁴⁵

d) 3 fragmenta crvene četveronožne zdjele koja je služila za obredne žrtve.⁴⁶

e) razni sitni nalazi među kojima navodno i male figure koje su izgubljene.⁴⁷

POETOVIO (PTUJ)

Pod rimsku vojnu upravu potpada Poetovio u rano carsko doba dolaskom *leg. VIII Augusta* koju polovicom I st. n. e. zamjenjuje *leg. XIII Gemina*.

⁴¹ Skrabar, *Mithraeum*, 154, no 2 f. = *AIJug I*, 42, no 94 f. = Le Roy Campbell, *Berytus XI* 52, no 623 = *CIMRM II*, no 1622–1623.

⁴² Skrabar, *Mithraeum*, 154, no 3 f. = *CIMRM II*, no 1624.

⁴³ Skrabar, *Mithraeum*, 157, no 10, fig. 8b = *AIJug I*, 43, no 98 = *CIMRM II*, 1632.

⁴⁴ Skrabar, *Mithraeum*, 157, no 11, fig. 8c = *AIJug I*, 44, no 99 = *CIMRM II*, no 1632.

⁴⁵ Skrabar, *Mithraeum*, 156, no 8.

⁴⁶ Skrabar, *Mithraeum*, 157 = *CIMRM II*, no 1633.

⁴⁷ Skrabar, *Mithraeum*, 157.

Vespazijan raniji *castrum* pretvara u veteransko naselje kojem Trajan daje status kolonije. Za kasnijeg carstva mnoge će legije prolaziti Panonijom, tim vezištem istoka i zapada, a neke će od njih i zastati neko vrijeme u Poetoviju, kao što će za Galijena uraditi *leg. V* i *leg. XIII*. Vojnici ovih dviju legija podići će III mitrej. Prva je nazočnost mitraizma u Poetoviju ipak vezana uz ljude drugog jednog staleža, uz robove i oslobođenike, zaposlene u carinskim i financijskim službama: u Poetoviju se, kako je rečeno, nalazi središnji carinski ured za čitav portorij Ilirika, zatim carinska postaja za ubiranje dažbina, kao i *tabularium* carsko-financijskog ureda za područje Panonije *Superior*.⁴⁸

30. I mitrej

Iskapanja na lokalitetu Spodnja Hajdina god. 1898/9, otkrila su mitraičko svetište, usmjereno zapad—istok.⁴⁹ Na istočnoj je strani predvorje dugo 1,80 m, dok su dimenzije hrama 5,60 × 5,57 m. Dva kamena podija, visine 0,50 m prate po širini od 1,15 odnosno 1,27 m sjeverni odnosno južni zid zdanja a počinju na 1,20 m udaljenosti od istočnog zida. Između njih je središnji brod širok 2,50 m. Zapadni zid svetišta, debeo 0,80 m, oslanjao se na padinu brijega. Na njegovu središnjem dijelu, na 1,25 m iznad poda, nalazi se niša duboka 0,18 a široka 2,80 m. Ta je udubina primala glavnu kultnu sliku koja nije sačuvana. Desno od ulaza je baza stupa. Nad ostacima mitreja podignuta je mala zgrada-muzej.

31. Baza s posvetnim natpisom

Podnožje od bijelog mramora (0,55 × 0,28 × 0,245) s profiliranim soklom i kornišom. Sada u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 147).⁵⁰ Na gornjoj su plohi ostaci statue dadofora, zacijelo Cautesa: prekrižene noge i dio odjeće. Na pročelju je natpis:

*Primitivos / C(ai) Antoni Rufi / proc(uratoris) Aug(usti) p(ublici) p(ortorii)
c(ontra)scr(iptor) / in / memoriam / Hyacinthi.*

Red 3. Hoffiler-Saria (AIJug no 297) iza *Aug(usti)* umeću još (*servus*), što Vermaseren (CIMRM II no 1501) s pravom ispušta. *C. Antonius Rufus* bio je jedan od trojice zakupnika iliričkog vektigala u doba Antonina Pija (138—161. n. e.), a kompanjoni su mu *T. Iulius Saturninus* i *Q. Sabinius Veranus*. U funkciji prokuratora, pročelnika spomenutog upravno-financijskog ureda Panonije *Superior* javlja se još na CIL III 5487, i na natpisu iz Atransa (CIL III 5117 = = Dobo no 15). Kao *conductor* spominje se na mitraičkom natpisu iz Senije što ga je također podigao rob u carinskoj službi, imenom *Fortunatianus* (CIL III 13283 = ILS 4225 = AEp 1894, no 22). Na istom se spomeniku javlja i kao *praefectus vehiculorum*, carski opunomoćenik za ceste Panonije. Istu je

⁴⁸ Cf. R. Cagnat, *Le Portorium*, Paris 1880, 38; Dobo, *Publicum Portorium Illyrici*, 165; S. de Laet, *Portorium*, 221.

⁴⁹ W. Gurlitt, *MCC NF XXVI*, 1900, 91 ff. = Abramić, *Poetovio*, 162 ff. = B. Saria, *Arch. Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj 56 f. = AIJug, 134 pl. = CIMRM II, 177, no 1487, sig 378.

⁵⁰ Gurlitt, *MCC*, 93, fig. 4 = CIL III 14354, 33 = Abramić, *Poetovio*, 169 f, no 235 = AIJug 138 fig, no 297 = CIMRM II, no 1500—1501.

funkciju obavljao i njegov carinski kompanjon *T. Iulius Saturninus*. Spominje se bez naznake funkcije i na natpisu jednog od njegovih robova-carinika iz Atransa (CIL III 5122 = Dobo, no. 15). Prema CIL V 820, Patsch zaključuje da je *C. Antonius Rufus* imao svog roba i u Aquileji.⁵¹ Prema Cumontu i Abramiću, *Hyacinthus*, čijem je spomenu natpis sa statuom Cautesa bio namijenjen, uveo je, kao ktitor nove vjere, mitraizam u Poetovio, šireći ga ponajprije među istočnjacima, robovima i oslobođenicima u carinskom i financijskom uredu i u carinskoj postaji. Zbilo se to oko god. 150. n. e.

32. Baza s posvetnim natpisom

Podnožje od bijelog mramora ($0,46 \times 0,30 \times 0,26$) s profiliranim soklom i kornišom. Sada u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 148).⁵² Na gornjoj su plohi ostaci statue dadofora, zacijelo Cautopatessa: noge, dio odjeće i dio nadolje okrenute baklje. Na pročelju je natpis:

Primitivos / C(ai) Antoni Rufi / proc(uratoris) Aug(usti) p(ublici) p(ortorii) c(ontra)scr(iptor) / in / memoriam / Hyacinthi.

Spomenik je stajao u mitreju kao pandan prethodnom.

33. Baza s kipom i posvetnim natpisom

Podnožje od bijelog mramora na kojem se, u skulpturi, prikazuje Mithrino rođenje ($0,97 \times 0,46 \times 0,31$). Sada u Ptuju (I mitrej inv. br. RL 143).⁵³ Na gornjoj plohi baze izdiže se stijena mitskog poroda, a zmija se ovila oko nje. Tijelo se boga oslobađa do bedara, l. ruka podiže baklju, d. bodež. Veći dio tih atributa je izgubljen, kao i Mithrina glava. Umjetnički dobar rad. Na prednjoj je strani baze *tabula ansata* a u njoj natpis:

Naturae dei / Prudens Primi / Antoni Rufi p(ublici) p(ortorii) / vil(ici) vic(arius).

Vermaseren upozorava da posveta *naturae dei* znači: božanskom rođenju. *Primus vilicus* čiji je *vicarius* bio *Prudens* dedikant ovog natpisa, spominje se u Poetoviju i na natpisu drugog jednog *vicarius* imenom *Festus* (naš br. 36).

34. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od bijelog mramora ($0,625 \times 0,37 \times 0,27$) čuva se u I mitreju u Ptuju (inv. br. RL 144).⁵⁴ Na sredini gornje plohe udubina za umetanje klina skulpture Mithrina rođenja iz stijene. Na lijevoj bočnoj plohi reljefna bista Sola sa

⁵¹ Cf. Dobo, 170, no 4.

⁵² Gurlitt, MCC, 94, fig. 7 = CIL III 14354, 34 = Abramić, Poetovio, 169 f, no 236 = AIJug 139, no 298 fig. = CIMRM II, no 1502, 1503.

⁵³ W. Gurlitt, *Oester. Jahreshefte* II 1899, 95 f, no 4 = MMC, 92 = Abramić, Poetovio, 166, no 229. fig 117 = AIJug, no 293 = ILS 4245 = CIMRM II, 1492, 1493, fig.

⁵⁴ CIL III 14354, 30 = W. Gurlitt, *Vorbericht über Ausgrabungen in Pettau*, JOAI II 1899, 94, no 2, fig. = MCC 92 = Abramić, Poetovio 164 f, no 227 = *Jahrbuch f. Altkunde*, VII 1913, t. XXIII, 5 = S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 200, fig. 216—217 = AIJug, 136, no 294 fig. = Loesche, *Tr. H.*, 316, fig. 4 = A. Mócsy, 215 no 64 = CIMRM II, no 1489, 1490.

zrakastom krunom i bičem, na desnoj Lune s mladim mjesecom. Iznad profiliranog sokla prikaz Petre. Na pročelnoj plohi uokviren natpis:

Petrae / Genetrici / Felix / Prudentis Antoni / Rufi / p(ublici) p(ortorii) vil(ici) vic(arius) / ex viso.

Uspoređujući ovaj natpis s prethodnim zaključujemo da je *Prudens* postao *vilicus C. Antoniusa Rufusa*, dok ga *Felix* zamjenjuje u funkciji *vicarius*.

35. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorna ara (0,82 × 0,33—0,40 × 0,42) sad je u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 149).⁵⁵ Na pročelju je natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Optimus / Vitalis / Sabini Verani / p(ublici) p(ortorii) vil(ici) vic(arius) / v(otum) s(olvit).

Dedikant *Optimus*, po službi *vicarius Vitalisa* koji opet bijaše *vilicus* jednog od trojice zakupnika iliričkog vektigala u doba Antonina Pija, imenom *Q. Sabinius Veranus*. Iz Poetovija i blizog mu kruga znan je još po dva izijačka natpisa kao i po natpisu što ga u Balnee blizu Celeije posveti Nimfama sa ptujskog izijačkog natpisa već viđeni *Fructus* (CIL III 5146). Djelovanje *Q. Sabinius Veranus* slijedio je P. Leber.⁵⁶ Spomen o trećem članu zakupničke trojke ne nalazimo na ptujskim spomenicima: za *T. Iuliusa Saturninusa* važan je natpis iz Senije koji ga označava dvjema funkcijama — on je tu *praefectus vehiculorum* i *conductor publici portorii*.⁵⁷

36. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorna ara s akroterijem (1,20 × 0,45 × 0,22) sada je u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 150).⁵⁸ Na pročelju je natpis:

Invicto / Mithrae / Festus / Primi p(ublici) p(ortorii) vil(ici) / vic(arius) / v(otum) s(olvit).

Prema spomeniku br. 33 zna se da je *Primus* bio *vilicus* zakupnika carine imenom *C. Antonius Rufus*.

37. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Votivna ara od bijelog mramora (0,84 × 0,38 × 0,30) nalazi se u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 141).⁵⁹ Sokl i korniš s jednostavnim grlom. Gornji je

⁵⁵ CIL III 14354, 26 = Gurlitt, *JOAI* II, 95, no 3, fig. = MCC, 92 = Abramić, Poetovio, 166, no 228 = ILS 4243 = A. Dobo, 174, no 39 = Mócsy, 215, no 64 = CIMRM II, 1491

⁵⁶ P. Leber, *Q(uintus) Sabinius Veranus, Zolpächter in Poetovio, Carnintia* I, 145, 1955, 201 s.

⁵⁷ *Epigrafica* I, 1939, 337—8 = AEp, 1940, no 101 i *S(oli) I(nvicto) M(ithrae) T(iti) Jul(i) Saturni/ni praef(ecti) vehi(cul)orum et conduc(toris) p(ublici) p(ortorii) servus pro se et suis / v(otum) s(olvit) libens m(erito).*

⁵⁸ Gurlitt, *JOAI*, II, 93, no 1 = MCC, 92 = CIL III 14354, 25 = ILS 4242 = Dobo, no 38 = Mócsy, 215, no 64 = CIMRM II, no 1488.

⁵⁹ Gurlitt, *JOAI*, II, 97 no, 6 fig. = MCC, 92 = CIL III 14354, 27 = V. Hoffler, *VHAD* VIII, 1905, 206, fig. 30 = Abramić, Poetovio, 107, no 232 = ILS 4247 = Ferri, *Arte Romana sul Danubio*, 200. fig. 219—220 = AIJug I, 134, no 291 fig. = Egger, *RGK*, 98 = Dobo, 174, no 40 = CIMRM II, 1496—1497, fig. 381.

dio ukrašen lukovima. Na lijevoj bočnoj plohi prikazan je u reljefu pijetao na kornjači, na desnoj bočnoj plohi zvijezda ispod koje gavran stoji na luku, luk se oslanja na frigijsku kapu, a ova na bodež. Na pročelnoj plohi je natpis:

Invict(o) Mithrae / et Transitu dei / Theodorus p(ublici) p(ortorii) / scrut(ator) stat(ionis) Poet(oviensis) / ex visu.

Dedikant *Theodorus*, po imenu grčkog porijekla, službovao je kao *scrutator* ne u središnjem uredu iliričkog vektigala, već u carinskoj postaji Poetovija gdje se ubirahu dažbine za prijelaz preko Drave na putu što je od sjevera vodio preko Ad Publicanosa i Atransa u Aquileju.

38. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od bijelog mramora ($0,95 \times 0,36 \times 0,35$) nalazi se u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 145).⁶⁰ Profilirani sokl i korniš. Iznad gornjeg profila gdje se obično nalaze volute dvije su ovnujske glave antitetično postavljene. Između njih je akantov list. Na donjem dijelu pročelne plohe, poviše baze, poprsje *Cauteso* položeno na trolisnu čašku akanta. Iznad je natpis:

Cauti / sacr(um) / Venulus / Apon(ii) Ing(enui servus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Spomenik je znalački izveden, lako sužavanje od baze prema vrhu pridaje mu stanovitu eleganciju, likovni detalji — ovnujske glave i bista *Cautesa* na akantovoj čaški — kvalitetni sami po sebi ukusno se uklapaju u cjelinu, tako da je *Abramić* bio u pravu kad je u njem našao jednu od potvrda svoje teze po kojoj klesari iz Aquileje sudjelovahu u radu na I mitreju. Također tvrdi: »Ova akantova čaška služi nam donekle za datiranje spomenika budući su ovako uokvirene biste bile baš u modi za doba Hadrijana i njegovih neposrednih nasljednika.«⁶¹

39. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od bijelog mramora ($0,90 \times 0,37 \times 0,28$) oblika kao prethodna (br. 38).⁶² Sada je u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 146). Na obje bočne plohe nalazi se u profilu bista *Mithre* s frigijskom kapom iznad stijene, simbolizirajući tako mitsko rođenje boga. Na gornjoj strani palmin list. Poviše baze na pročelju bista *Cautopatessa*. Ovnujske glave su posve uništene. Iznad biste natpis:

Cautopati sac(rum) / Cresces / Gabini Antoni / ser(vus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Red 3. po Gurlittu: *Cresces* = *Crescens*; Red 4. po Gurlittu: *Gabini* = *Sabini*, što bi se onda odnosilo na zakupnika imenom *Q. Sabinus Veranus*.

⁶⁰ W. Gurlitt, MCC, 93, fig. 3 = CIL III, 14354, 31 = *Abramić*, *Jahresb. f. Alt-kunde* VII, 1913, t. XXIII, 2 = *Poetovio*, 186, no 233, fig. 120 = M. *Abramić*, CZN 1933, 138, fig. 47—48 = *AIJug* I, 237, no 295 fig. = *Mócsy*, 215, no 64 62 = *CIMRM* II, no 1498—1499, fig. 382.

⁶¹ CZN XXVIII/2—4, 1933, 138.

⁶² Gurlitt, MCC, 93, fig. 5—6 = CIL III 14354, 32 = *Abramić*, *Poetovio* 169, no 234 = *AIJug* I, 138, no 296 = *Ferri*, *Arte Romana sul Danubio*, 200, fig. 218 = *Mócsy*, 216, no 64 63 = *CIMRM* II, 1504—1505, fig. 383.

40. Baza sa skulpturom Mithre taurofora

Na gore profiliranoj bazi nalazi se skulptura Mithre koji na leđima nosi bika glave okrenute nadolje ($1,59 \times 0,48 \times 0,42$).⁶³ Sada je u Ptuju (I mitrej, inv. br. RL 142). Mladi bog se čvrsto osovio ispruživši naprijed lijevu nogu, dok je desna, stabilnosti radi povučena natrag i okrenuta nadesno. Ruke raširene, jednako savijene u laktovima, drže, na visini vrata, stražnje bikove noge. Tijelo je dosta kratko, dok je glava, prekrivena frigijskom kapom, znatno izdužena. Odjeća je standardna: naborana haljina stegnuta oko struka što seže do koljena, ispod naborane hlače do gležnjeva. Lice, nadolje svinutih usana, govori o sigurnom svladavanju napora. Na pročelju baze natpis:

*Transitu / C(aius) Caecina / Calpurnius / temp(lum) redemi(t) / et restitu
i(t).*

Abramić upozorava da je prikaz Mithre bikonosca vrlo rijedak u slobodnoj skulpturi (u njegovo je doba osim ptujskog bio poznat još samo primjerak iz Sidona u pariškoj zbirci — vidi CIMRM I, no 77. fig 28 — de Clercq i torzo iz Aquileje). Razrađujući tezu o vezama mitraista Aquileje i Ptuja, smatra da pojava motiva u skulpturi u ova dva grada nije nipošto slučajna: »Eleutheros (CIL V 820) i njegovi kolege u carinskoj službi u Aquileji vidjeli su u mitreju kip Transitusu; kad su u drugim mjestima svog službovanja izgradili hram perzijskom bogu, čiji su bili oduševljeni vjernici i fanatični propagatori njegove vjere, željeli su imati sličan uređaj, slične kipove i reljefe kao u Aquileji. Zvali su majstore koji su mogli udovoljiti njihovim željama. Premda su bili robovi, imali su od svoje unosne službe dosta sredstava...«⁶⁴ Razmatranja S. Ferrija u osnovi potvrđuju ove teze. Mócsy pretpostavlja da je C. Caecina Calpurnius porijeklom iz Dalmacije.

41. Baza s posvetnim natpisom

Postolje od bijelog mramora ($0,53 \times 0,34 \times 0,24$) pripisuje se po tradiciji I mitreju, iako je točno mjesto nalaza u Ptuju dvojbeno.⁶⁵ Sada je u Grazu (Joanneum, inv. br. 64). Na bazi se nalazio kip Cautopatessa što se zaključuje po ostacima baklje okrenute nadolje. Na pročelju je natpis:

*D(eo) [S(oli)] i(nvicto) M(ithrae) /i I... / T(itus) Iul(ius) ?] /
...v..... / [p(ublici)] p(ortorii) Ill(yrici) vil(icus)..... i/ei.*

Vermaseren upozorava na alternativu reda 6: *vil(icus)* ili *vil(ici) vic(arius)*.

42. Fragment profilirane ploče

U I mitreju nađen je ulomak ploče od kamena s profiliranim obrubom i prikazbom koja je zbog teških oštećenja posve nerazaznatljiva ($0,30 \times 0,40 \times 0,12$). Čuva se na mjestu nalaza (inv. br. RL 151).

⁶³ Gurlitt, JOAI, II, 96, no 5 = MCC, 92, fig. 2 = Abramić, Poetovio, 166, no 231, fig. 118—119 = ČZN XXVIII/2—4, 1933, 137, fig. = Ferri, Arte Rom. s. Dan., 157, 179 = AIJug I, 135, no 292 fig. = Mócsy, 215, no 64 59 = CIMRM, no 1494—1495, fig. 380.

⁶⁴ ČZN XXVIII/2—4, 1933, 13

⁶⁵ CIL III 4094 = AIJug, I, 133, no 290 fig. = CIMRM II, 1506—1507.

42a. Gavran od bronce

Navodno iz I mitreja na Spodnjoj Hajdini potječe i mali brončani gavran (v. 0,08), sada u Muzeju u Ptuju (inv. br. 2108).⁶⁶ Stoji na bodežu. Usporedi s prikazom na bočnoj plohi našeg br. 37 (gavran na luku, frigijskoj kapi i bodežu).

43. II mitrej

Na istom lokalitetu Spodnja Hajdina, dvadesetak metara južnije od I mitreja, iskapanja što ih je vršio W. Gurlitt 1900/1901. otkrila su i drugi mitrej.⁶⁷ Većih je dimenzija od prvog. Zapremao je prostor od 13,40 m duljine i 7,30 m unutarnje širine. Dubinom svetišta dominirao je 4 m širok središnji brod. Na zapadnom zidu, prema kojem je svetište orijentirano, po širini srednjeg broda, nalazi se ispust visok 1,80 a širok 0,90 m koji u svom središnjem dijelu od 2,35 m prelazi u drugi ispust dubok 0,30. Iznad se nalazila središnja kulna slika svetišta. Očuvana su i podnožja žrtvenika koji su stajali pred oltarom, kao i po čitavoj dužini središnjeg broda trapezofori u obliku lavljih glava, na kojima su stajale ploče s votivnim natpisima. U procjeni broja trapezofora razlikuju se Gurlitt i Abramić. Tu su bile i votivne are.

Sa strana središnjeg broda nalazi se po jedan bočni brod širine 1,75 m povišenog nivoa. Prednji je dio bio odvojen zidom, protegnutim čitavom širinom ćelije. Ostaci tlocrta ne pokazuju zid koji bi odvajao predvorje pa se pretpostavlja da je ovo moglo biti drvom pregrađeno.

U svetištu je naznačena veza mitraizma s vodom: bio je tu izvor s ispušnim odvodom. Kod ulaza u glavni dio mitreja nalazila se škropionica s rozetom za ritualno pročišćavanje vodom.

Gradnja je započela, na što upućuje najstariji datirani natpis (br. 45), u doba Septimija Severa. Tada se pod utjecajem vladarevih vjerskih sklonosti, pa i onih članova njegove obitelji, bogovi Istoka uzdižu do razine carskog kulta. U Panoniji boravci cara i njegovih legija doprinose takvu uzdizanju. Prvi mitrej postaje pretijesan, gradi se novo svetište. Sudeći po natpisima, njegovi prvi graditelji i najbrojniji poklonici kulta još su uvijek carinici, ali se uz njih kao vjernici perzijskog boga iskazuju i vojnici te civilni funkcionari.

Nakon otkrivanja početkom stoljeća, mitrej je radi boljeg očuvanja dva puta prenesen da bi se konačno smjestio u lapidarij ptujskog muzeja u kriptu nekadašnje dominikanske crkve. Dimenzije današnje postave nešto su manje od originalnih.

Bogati nalazi ovog mitreja mogu se svrstati u nekoliko grupa:

- I. Žrtvenici, baze i stolne ploče s posvetnim natpisima (br. 44 do br. 54)
- II. Reljefi s Mithrinom kulturnom slikom i posvetnim natpisom (br. 55 do br. 62)
- III. Reljefi s Mithrinom kulturnom slikom bez natpisa (br. 63 do br. 70)

⁶⁶ Abramić, *Poetovio*, 115, no 117, fig. 73 = CIMRM II, no 1508, fig. 384.

⁶⁷ Gurlitt, *MCC NF XXVIII*, 1902, 20s. = Abramić, *Poetovio*, 63s = B. Saria, *Zbornik za umjetnosno Zgodovino XII*, Ljubljana 1933, 67 s = *AIJug I*, 139—140 = CIMRM II, no 1509.

IV. Reljefi s drugim mitskim prikazima (br. 71 do br. 76)

V. Fragmenti skulptura iz mitreja (br. 77 do br. 83)

VI. Ostaci namještaja (br. 84)

44. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorna ara s akroterijom (0,65 × 0,20 × 0,15) nađena je blizu bunara II mitreja.⁶⁸ Nalazi se u Ptuj (inv. br. RL 162). Na pročelnoj strani je natpis:

Fonti / perenni / Epictetus / et Viator / Servandi / Q(uinti) Sabini Verani / t(ertiae ?) p(artis ?) c(onductoris) p(ublici) p(ortorii) vilici / vicari.

Dedikanti *Epictetus* i *Viator* bili su u službi *vilicusa* imenom *Servandus*, roba već spomenutog zakupnika carine *Q. Sabinusa Veranusa* (vidi I mitrej, br. 35).⁶⁹ Budući da *Veranus* sa dva svoja kompanjona drži u zakupu ilirički vektigal polovicom II st., ovaj natpis spada u vrijeme I mitreja, a u II mitrej je zacijelo kasnije prenesen.

45. Stup s posvetnim natpisom

Bijeli mramorni stup (1,20 × 0,31 × 0,32) služio je kao postament za kip. Nađen je 1901. blizu ulaza u II mitrej.⁷⁰ Sada je u Ptuj (inv. br. RL 152). Gornji dio je odlomljen. Središnji dio pročelne strane zauzima profilirani okvir u kom je posvetni natpis. Ispod okvira je *kantharus* iz kojeg izrasta loza s grozdovima, sa svake se strane prema *kantharusu* podiže na stražnje noge po jedna pantera. Na bočnim je stranama također motiv loze što izrasta iz *kantharusa*. Tekst natpisa:

D(eo) [S(oli) i(nvicto) M(i)thrae] / pro salu/te domi/norum nostro/rum Augu/storum et / [Getae] Cae/saris Sal/vianus / eorundem / ser(vus) c(ontra)sc(ri)ptor / stationis / Atrantinae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Red 7. ime *Gete* je martelirano. Natpis je dakle iz početka III st. (do god. 208. n. e.), najstariji iz II mitreja. Pripada također krugu carinskih službenika, samo što je raniji sustav ubiranja poreza putem zakupnika zamijenio sada sustav izravnog ubiranja, pa je dedikant *Salvianus* carski rob na službi u carinskoj postaji *Atransa* (vidi br. 18 i 19).

46. Baza s fragmentom skulpture i posvetnim natpisom

Visoko podnožje od bijelog mramora (1,28 × 0,31 × 0,26) razlomljeno u više komada, nađeno u II mitreju, sada je u Ptuj (inv. br. RL 153).⁷¹ Na profiliranom vrhu baze nalazio se kip mitskog rođenja: torzo mladog boga, obavijen zmijom, oslobađa se stijene. Gornji je dio izgubljen, tako da nedostaje glava kao i atributi: bodež i baklja. Na pročelju podnožja natpis:

⁶⁸ CIL III 15184, 24 = Abramić, Poetovio, 68, no 56 = CIMRM II, no 1533.

⁶⁹ V. bilješku 56.

⁷⁰ CIL III, 15184, 4 = Gulitt, MCC NF XXVIII, 1902. 21 = Abramić, *Jahrb. J. Altkunde* VII, 1913, t. XXIII, 1 = Abramić, Poetovio, 69, no 58 = AIJug I, no 299 fig. = Dobo, 175, no 45 = CIMRM II, no 1528—1529, fig. 390.

⁷¹ CIL III, 15184, 5 = Gurlitt, MCC, 1902, 21 = Abramić, Poetovio, 71, no 61 = AIJug I, 142, no 302, fig. = Dobo, 175, no 46 = CIMRM II, no 1532.

[D(eo)] S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / [p]ro salute / Fl(avii) Iovini / quot votum / suscep(er)at / it nuper / nasce[n]tem / deum / posuit / Peregrino / et Aemiliano / co(n)s(ulibus) p(atribus) Vir(i)d(io?) Fir(mo) et Ant(onio) Celeri . . .

Natpis je prema konzulima datiran u god. 244. n. e. *Flavius Iovinus*, za čije zdravlje zavjet bje učinjen, istovetan je po svemu sudeći s osobom ista imena (*Fl. Aurelius Iovinus*) što se javlja na ari (CIL III 15184,26) posvećenoj *Nutrices Augustae*. Natpis nam daje imena i dvojice »očeva« mitraičkog kulta u Ptujju — to su *Viridius Firmus* i *Antonius Celer*. Ovaj se posljednji, punim imenom *Marcus Antonius Celer* javlja i na slijedećem našem spomeniku.

47. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Zavjetna ara od bijelog mramora (0,77 × 0,43 × 0,21) nađena u II mitreju, sada se čuva u muzeju u Ptujju (inv. br. RL 155).⁷² Profilirani su sokl i korniš. Ugaone volute su oštećene — između voluta lisnati ornament. Poviše donjeg ruba je natpis:

D(eo) i(nvicto) [M(ithrae)] / pro salute / Charidemi / Aug(usti) n(ostri) vil(ici) sta(tionis) / Enensis / M(arcus) Antonius / Celer v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Charidemus, čijem je zdravlju ara posvećena, bio je carski *vilicus* na službi u carinskoj statio *Pons Aeni* na granici Norika i Retije blizu *Innbrückea*, u vrijeme izravnog ubiranja poreza.⁷³ Prethodni je natpis spomenuo *Celera* kao patera ptujjskih mitraista — zanimljiv primjer gdje jedan svećenik zavjetuje bogu za zdravlje člana svoje vjerske zajednice.

48. Fragment žrtvenika s posvetnim natpisom

Ulomak središnjeg dijela mramorne are (0,19 × 0,52 × 0,16) čuva se u Ptujju (inv. br. RL 168).⁷⁴ Na pročelju je bio natpis:

Tabul(arius) et vil(icus) stat(ionis) Confl(u)ent(es) ex vot(o) / posuit et signum / C Aeli ex / [visu posuit ?].

Dedikant nepoznata imena bio je dakle *tabularius* i *vilicus* u *statio Confluentes*, carinskoj postaji na utoku Save u Dunav nedaleko od današnjeg Beograda.⁷⁵

49. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Zavjetna ara od bijelog mramora (0,35 × 0,13 × 0,12) sada je u Muzeju u Ptujju (inv. br. RL 157).⁷⁶ Profilirano je podnožje i korniš. Na gornjoj plohi visoki ugaoni akroteriji. Na pročelju natpis:

⁷² CIL III, 15184, 7 = Gurlitt, MCC, 1902, 21 = Abramić, Poetovio, 70, no 60 = AIJug I, 142, no 302, fig. = Dobo, 176, no 46 = CIMRM II, no 1532.

⁷³ V. de Laet, o. c.

⁷⁴ CIL III, 15184, 8 = Abramić, Poetovio, 76, no 65 = CIMRM II, no 1536.

⁷⁵ V. de Laet, o. c.

⁷⁶ CIL III 15184, 11 = Abramić, Poetovio, 72, no 67 = AIJug I, no 304 = CIMRM II, no 1539.

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Secun/dus Ac/uti (servus) v(otum) s(olvit) / l(ibens) l(aetus) m(erito).

Red 4. Vermaseren ispušta (*servus*).

50. Fragment žrtvenika s posvetnim natpisom

Od mramorne are preostao gornji dio s profiliranim kornišom (0,28 × 0,34 × 0,08).⁷⁷ Čuva se u Ptuju (inv. br. RL 165). Natpis na pročelju:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae).

51. Fragment žrtvenika s posvetnim natpisom

Od mramorne je are sačuvan gornji dio.⁷⁸ Sada je u Muzeju u Ptuju (inv. br. RL 164). Natpis u sačuvanom dijelu glasi:

D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro salut(e) / Aurel(i) /

Red 3. Hoffiler-Saria: *Aurel(ius)*

52. Fragment ploče s posvetnim natpisom

Vrlo oštećena mramorna ploča⁷⁹ nosi ostatke natpisa:

[D(eo) i(nvicto)] M(ithrae) / [pro salute d(ominorum)] n(ostrorum) / tem[plum ...] ... [curan]te

Ako je natpis zaista bio posvećen *pro salute dominorum nostrorum*, spadao bi u početak III st. i bio jedan od starijih u II mitreju.

53. Fragmenti ploča s posvetnim natpisima

a)

Mali ulomak ploče od bijelog mramora (0,18 × 0,10 × 0,07) sada je u Muzeju u Ptuju (inv. br. RL 161).⁸⁰ Sačuvana slova:

A(ulus) Po

b)

Mali ulomak mramorne ploče (0,19 × 0,15 × 0,08) sada je u Muzeju u Ptuju (inv. br. RL 167).⁸¹ Od natpisa sačuvani samo krajevi redaka:

Cl / um / us iis

54. Fragmenti ploče s posvetnim natpisom

Tri ulomka stolne ploče od bijelog mramora.⁸² Sačuvana su slova:

a) *P ser(vus ?)* ; b) ... *ul* ... c) ... *riu[s]*.

⁷⁷ CIL III 15184, 2 = CIMRM II, no 1525.

⁷⁸ CIL III 15184, 10 = CIMRM II, no 1538.

⁷⁹ CIL III 15184, 15 = CIMRM II, no 1546.

⁸⁰ AIJug I, 144, no 309 fig. = CIMRM II, no 1550.

⁸¹ CIL III 15184, 17 = CIMRM II 1551.

⁸² CIL III 15184, 18 = AIJug I, 144, no 310 fig.

55. Fragment ploče s posvetnim natpisom

Ulomak donjeg dijela Mithrine kultne slike: sačuvani su samo dijelovi natpisa koji se nalazio ispod sakralnog reljefa.⁸³ Tekst:

[D(eo) i(nvicto)] M(ithrae) T(itus) Fl(avius) Restitutus IIII v(ir) Aug(ustalis) co]l(oniae) P(oetoviensis) pr(o) se [e]t suis om[nibus].

Dok se u I mitreju kao dedikanti javljaju samo pripadnici staleža robova-carinika, u II se kao mitraisti deklariraju i osobe s rimskim civitetom, pa čak i uglednici kolonije, kojima pripadaše i *T. Fl. Restitutus*.

56. Tesera s natpisom

Koštana tesera eliptičnog oblika ($0,04 \times 0,05 \times 0,007$), nađena je u okolici II mitreja.^{83a} Natpis je:

Iustus / optio / cohortis II / Aur(eliae) Dacorum.

Iako nije riječ o posvetnom odnosno zavjetnom tekstu, spomenik se zbog mjesta nalaza po tradiciji vezuje uz drugo ptujsko mitraičko svetište. Naslovnik je bio niži časnik (*optio*).

57. Mithrina kultna slika s posvetnim natpisom

Zavjetni reljef na ploči od bijelog mramora ($0,38 \times 0,445 \times 0,04$) nađen u II mitreju, sada je u Muzeju u Ptuju (inv. br. 154).⁸⁴ U špilji označenoj lučnom bordurom odvija se prizor tauroktonije. Mithra s frigijskom kapom, u istočnjačkoj odori, tunika mu stegnuta pojasom, zaskače i ubija bika. Bikov rep račva se u tri klasa. Pas je blizu rane, dok zmija puzi po tlu. Lijevo je Cautopates, prekrivenih nogu, desnom rukom okreće baklju nadolje, lijevom drži nejasan lučni predmet u kom bi se, prema Vermaserenu, mogla vidjeti omča ili pračka, ili možda bič. Cautes na desnoj strani, uzdignute baklje, nema prekrivene noge. U gornjim ugaonim prostorima: 1. Sol u profilu nadesno, kao i Luna u desnom, s mladim mjesecom, također u desnom profilu. Na luk špilje zasjeo je Ahuramazdin gavran. Prikaz je dakle jednostavnog tipa. Na donjem rubnom pojasu je natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) Lici(nius ?) Maximinus / mil(es) l(egionis) II Italicae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Leg. II Italica spominje se i na natpisu iz Atransa (naš br. 19).

58. Fragment Mithrine kultne slike s posvetnim natpisom

Ulomak zavjetnog reljefa od bijelog mramora ($0,24 \times 0,36 \times 0,05$) nalazi se u muzeju u Ptuju (inv. br. RL 159).⁸⁵ Sačuvan je donji dio ploče: od

⁸³ CIL III 15184, 9 = CIMRM II, no 1537.

^{83a} CIL III 15184, 15 = M. Abramić, Poetovio, 127, fig. 88, AIJug I, 164, no 363.

⁸⁴ CIL III 15184, 6 = *Jahrb. f. Altkunde* VII, 1913, t. XXIV, 3 = Abramić, Poetovio, 76, no 72, fig. 17 = AIJug I, 141, no 301 fig. = CIMRM II, no 1512—1513, fig. 388.

⁸⁵ CIL III 15184, 13 = Abramić, Poetovio, 73, no 69 = AIJug IX, 143, no 306 fig. = CIMRM II, no 1542—1543, fig. 393.

središnjeg prizora tauroktonije ostao je donji dio bikova tijela; vide se još škorpion i zmija, te donja polovica tijela Cautopatessa (s lijeve strane) koji drži nadolje okrenutu baklju. Noge su prekrížene. Bio je to prizor jednostavnog tipa. Na donjem je obrubnom pojasu natpis loše klesanih slova:

*D(eo) S(oli) i(n)uict(o) M(ithrae) v(otum) s(oluit) Ulp(ius) Vet(.....)
..... / posuit pro se et su(is) pro que sal(ute) ? / s(u)orum.*

Red 1. nakon gentilicija *Ulp(ius)* Hoffiler-Saria (AIJug, no 306) imaju *Ve*.... Čitanje *Vet(eranus)* predlaže Vermaseren (CIMRM II no 1543). Teško je prihvatiti da bi nakon tako sveopćeg gentilicija kao što je *Ulp(ius)* došao umjesto cognomena opet tako općenit profesionalni naziv kao što je *Veteranus*. Mnogo je vjerojatnije tu bilo osobno ime (cognomen) što počinje sa *Vet*.

59. Fragment Mithrine kultne slike s posvetnim natpisom

Lijeva strana zavjetnog reljefa od bijelog mramora ($0,37 \times 0,155 \times 0,055$) čuva se u muzeju u Ptuj (inv. br. RL 158).⁸⁶ Preostaje u gornjem uglu bista Sola, ispod nje Cautopatessa s nadolje okrenutom bakljom života, prekríženih nogu, od središnjeg prizora tauroktonije segment okvira špilje, desna Mithrina noga, kraj njegova zavijorenog plašta, rep i dio stražnje noge bika. Vrlo je primitivnim slovima ispisan na donjem obrubnom pojasu natpis:

D(eo) S(oli) M(ithrae) Ulp(ius) Lup(us) / pro] salute sua.

Na ovoj kao i prethodnoj votivnoj ploči kontrastira korektna izvedba reljefa rađenog rukom vična majstora, prema vrlo primitivnoj izradbi slova zavjetnog natpisa. Valja pretpostaviti postojanje »serijske« proizvodnje reljefa na razini provincijskog klesarstva epohe, na koje se naknadno, po volji vjernika, manje vještom rukom uklesavahu natpisi.

60. Mithrina kultna slika s posvetnim natpisom

Zavjetni reljef od bijelog mramora ($0,35 \times 0,525 \times 0,065$) nalazi se u Muzeju u Ptuj (inv. br. 156).⁸⁷ Na ploči je prikazan uobičajeni mitraički mitski prizor jednostavnog tipa. U obrubom naznačenoj špilji, na kojoj sjedi gavran, Mithra zaskače i ubija bika koji podvinutih nogu posve pada na tlo. Lijevo od prizora tauroktonije Cautopatessa, u profilu, prekríženih nogu, oslanja se na spuštenu baklju, dok je lice oslonio na lijevu ruku. Desno, en face, Cautessa neprekriženih nogu s obje ruke podiže baklju. U l. gornjem uglu je bista Sola, dok je desni gornji ugao s odgovarajućom bistom Lune izgubljen. Na donjem obrubnom pojasu je natpis:

*D(e)o Soli i(n)v(i)cto Mit(h)r(a)e Aur(elius) Valentinu(s) / p(r)o sa(lute)
et Aur(elius) Vale(n)s filius eius / v(o)to p(o)s(uerun)t l(i)b(ente)s.*

Natpis je i ovdje loše izveden, s brojnim omisijama slova, što upućuje na zaključak predložen uz prethodna dva spomenika.

⁸⁶ CIL III 15184, 12 = Abramić, Poetovio, 73, no 70 = AIJug I, 143, no 305 fig. = CIMRM II, no 1540—1541, fig. 392.

⁸⁷ CIL III 15184, 10 a = Abramić, Poetovio, 76, no 73 = AIJug I, 142 no 303 fig. = CIMRM II, 1523—1524, fig. 389.

61. Fragment Mithrine kultne slike s posvetnim natpisom

Ulomak zavjetnog reljefa od bijelog mramora ($0,22 \times 0,31 \times 0,07$) sada je u Muzeju u Ptuju.⁸⁸ Sačuvan je desni gornji dio prikaza jednostavnog tipa — bista Lune u desnom profilu s mladim mjesecom i glava desnog dadofora. Natpis je na gredi što dijeli udubljenje s bustom Lune od udubljenja u kojem je desni dadofor:

[D(eo) S(oli)] i(nvicto) M(ithrae).....

62. Fragment Mithrine kultne slike s posvetnim natpisom

Ulomak zavjetnog reljefa od bijelog mramora ($0,19 \times 0,14 \times 0,04$) sada je u muzeju u Ptuju (inv. br. 160).⁸⁹ Od mitraičkog prikaza jednostavnog tipa preostao je desni donji dio: donji prednji dio bikova tijela, pas što glavu okreće prema rani i glava zmijske. Cautes neprekriženih nogu, čija je glava izgubljena, obim rukama podiže baklju. Na donjem rubnom pojasu je natpis:

....ciano / ...[v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).

63. Fragment Mithrine kultne slike

Ulomak zavjetnog reljefa od bijelog mramora ($0,28 \times 0,19 \times 0,055$) u Muzeju je u Ptuju (inv. br. 176).⁹⁰ Sačuvan je središnji prizor tauroktonije mitraičkog prikaza jednostavnog tipa: tijelo Mithre (glava je izgubljena) koji lijevom nogom zaskače životinju, tijelo bika obavijeno s dvije vrpce (dio glave i stražnji dio tijela su izgubljeni), dio psa u skoku.

64. Fragment Mithrine kultne slike

Ulomak reljefa od bijelog mramora ($0,44 \times 0,25 \times 0,08$): sačuvani dio govori da je ploča bila znatnih razmjera.⁹¹ Sada u Ptuju. Od središnjeg prizora tauroktonije ostaje prednji dio bikova tijela, prednji dio psa u skoku i glava zmijske koja se izvila prema rani. Vjerojatno je to bio prizor jednostavnog tipa.

65. Fragment Mithrine kultne slike

Ulomak mramornog reljefa ($0,27 \times 0,11 \times 0,02$) u Muzeju je u Ptuju (inv. br. 54).⁹² Očuvan lijevi dio ploče s prizorom jednostavnog tipa. U l. gornjem uglu, iznad obruba špilje, bista je Sola u nadesno okrenutom profilu, sa zrakastom krunom. Dolje, na mjestu lijevog dadofora, a na ovim je prikazima to redovito Cautopates, osoba u istočnjačkoj odjeći, lijevu ruku prinosi ustima gestom što podsjeća na znak misterija, dok u desnoj drži lučni predmet,

⁸⁸ CIL III 15184, 3 = Abramić, Poetovio 73, no 68 = AIJug I, 143, no 307 fig. = CIMRM II, no 1526—1527.

⁸⁹ CIL III 15184, 14 = AIJug I, 143—4, no 308 fig. = CIMRM II, no 1544—1545.

⁹⁰ CIMRM II, no 1511, fig. 387.

⁹¹ CIMRM II, no 1515.

⁹² Ferri, Arte Rom. s. Dan., 183, fig. 195. = CIMRM II, no 1514

okrenut nadolje, u kojem samo po analogiji možemo vidjeti baklju. Izradba je loša.

66. Fragment Mithrine kultne slike

Ulomak mramornog reljefa ($0,18 \times 0,17 \times 0,4$) u Muzeju je u Ptuj (inv. br. 183).⁹³ Sadržava dio središnjeg prikaza tauroktonije: vidi se stražnji dio bikova tijela te ispružena desna Mithrina noga. Od životinja što redovito prate čin ostaje samo škorpion.

67. Fragment Mithrine kultne slike

Ulomak mramornog reljefa ($0,24 \times 0,32 \times 0,08$) čuva se u Muzeju u Ptuj (inv. br. 267).⁹⁴ Preostaje dio između desnog ruba špilje koja je zatvarala središnji prizor tauroktonije i ruba ploče. Izvan obruba špilje zamjećuje se Luna s bičem u ruci, dok dvije konjske glave označavaju nebesku bigu. Ispod je još neki, neprepoznatljiv prikaz, izgleda da nije Cautes. Moguće je dakle da se radi o ulomku ploče s prikazima kompozitnog tipa, što ipak ostaje nedokazivo.

68. Fragmenti Mithrine kultne slike s likovima dadofora

a) Ulomak mramornog reljefa ($0,25 \times 0,17 \times 0,10$) sada u Ptuj (inv. br. 177).⁹⁵ Sačuvan je desni dio prikaza tauroktonije: Cautes obim rukama podiže baklju. Noge mu nisu prekrizene. Izgubljena je glava, desna ruka, donji dio nogu, te vrh baklje.

b) Ulomak mramornog reljefa ($0,19 \times 0,18 \times 0,08$) sada u Ptuj (inv. br. 179).⁹⁶ Sačuvan je veći dio tijela Cautesa u visokom reljefu. Nedostaje mu glava i dio udova. Baklju podiže s obje ruke.

c) Ulomak mramornog reljefa ($0,23 \times 0,12 \times 0,04$) sada u Ptuj (inv. br. 180).⁹⁷ Sačuvan je lijevi donji dio prizora tauroktonije: Cautopates drži u d. ruci baklju okrenutu nadolje, dok u l. ruci drži štap. Noge mu nisu prekrizene. Nedostaju glava lika, l. ruka, l. noga i dio štapa što ga drži u l. ruci.

d) Ulomak mramornog reljefa ($0,09 \times 0,14 \times 0,04$) sada u Ptuj (inv. br. 178).⁹⁸ Sačuvan je srednji dio tijela lučonoše. Nije moguće ustanoviti je li to bio Cautes ili Cautopates.

e) Ulomak mramornog reljefa ($0,13 \times 0,08 \times 0,03$) sada u Ptuj (inv. br. 56).⁹⁹ Sačuvan je lik Cautopatesa sa spuštenom bakljom. Izgubljen je gornji dio glave s frigijskom kapom, te veći dio nogu.

⁹³ CIMRM II, no 1520.

⁹⁴ CIMRM II, no 1521.

⁹⁵ CIMRM II, no 1518.

⁹⁶ CIMRM II, no 1519.

⁹⁷ CIMRM II, no 1516.

⁹⁸ CIMRM II, no 1517.

⁹⁹ CIMRM II, no 1575.

f) Ulomak mramornog reljefa (v. 0,13) sada u Ptuju (inv. br. 18).¹⁰⁰ Sačuvan je gornji dio tijela Cautopatesa. Glavu oslanja na l. ruku, dok je u desnoj držao sad izgublenu spuštenu baklju.

g) Ulomak mramornog reljefa (0,10 × 0,08 × 0,03) sada u Ptuju (inv. br. 52).¹⁰¹ Sačuvan gornji l. kut slike s oštećenom bistom Sola iz čije glave sjaje radialne zrake krune, pod vodoravnom crtom što uokviruje središnji prizor glava je dadofora s frigijskom kapom. Budući da je na našim prikazima Cautopates redovito na l. strani, to je zacijelo ostatak njegova lika.

h) Ulomak mramornog reljefa (0,13 × 0,10 × 0,04) sada je u Ptuju (inv. br. RL 51).¹⁰² Sačuvan l. gornji kut: vidi se dio obruba špilje, lijevo gore je glava Sola, a dolje glava dadofora. Izvedba je vrlo primitivna.¹⁰³

69. Fragmenti Mithrine kultne slike s prikazom gavrana

a) Ulomak mramornog reljefa (0,10 × 0,11 × 0,04) sada je u Ptuju (inv. br. RL 64).¹⁰⁴ Gavran sjedi na rubu špilje. Lijevo se vide ostaci Solovih zraka.

b) Ulomak mramornog reljefa (0,09 × 0,05 × 0,01) sada u Ptuju (inv. br. RL 135).¹⁰⁵ Od uobičajenog prizora sačuvan je samo gavran na rubu špilje.

70. Fragmenti kompozitnog Mithrina kultnog reljefa

Mramorni reljef sadržavao je pored središnjeg prizora Mithre tauroktonosa i druge prizore iz mita.¹⁰⁶ Sačuvani su ovi fragmenti:

a) Mithrin plašt što se vijori i podignuto bedro boga kojim zaskače biku na leđa (v. 0,19 — Ptuj, inv. br. RL 145).

b) Veći fragment s desne strane reljefa (0,55 × 0,24 × 0,05) s ovim prikazima, odozgo prema dolje:

— Mithra, u tipičnom orijentalnom ruhu kleči, lijevom se rukom oslonio na zemlju, desnu podiže uvis: zacijelo lik Mithre — Atlanta.

— Tri cipresa iz kojih izniču glave u frigijskim kapama. Prema Abramiću mogao bi to biti prikaz stvaranja ljudi ili znak trojstva Mithra — Cautes — Cautopates.

— Mithra i Sol od kojih vidimo samo gornje dijelove tijela utvrđuju trajni savez: nalaze se nad žrtvenikom poviše čijeg plamena križaju neke izdužene predmete, možda baklje.

¹⁰⁰ CIMRM II, no 1571.

¹⁰¹ CMRM II, no 1576, fig. 398.

¹⁰² CIMRM II, no 1570.

¹⁰³ Čini se da su svi ovi fragmenti pripadali votivnim pločama s prikazima jednostavnog tipa.

¹⁰⁴ CIMRM II, no 1568.

¹⁰⁵ CIMRM II, no 1577.

¹⁰⁶ *Jahrb. f. Altkunde* VII, 1913, t. XXIV, 5 = Abramić, Poetovio, 74, fig. 16 = CIMRM II, no 1510, fig. 386.

c) Manji fragment s desne strane reljefa ($0,28 \times 0,22 \times 0,05$). Nad vodoravnom crtom osoba u istočnjačkoj odori hoda nadesno. Vjerojatno je to Mithra što se uspinje u kola Sola.

d) mali fragment središnje scene, ($0,10 \times 0,30 \times 0,05$) prikazuje dio zmiје što puzi i nogu Mithre.

e) fragment s prikazom borbe Jupitera s Gigantima. Nije posve sigurno da je pripadao ovoj kulturnoj slici.¹⁰⁷

f) fragment gornjeg ruba. U sredini Aion oko koje se ovila zmiја. Dolje na stranu oslonjeni Caelus s velumom na glavi.

71. Fragment kulturnog reljefa

Ulomak reljefa od mramora ($0,39 \times 0,33 \times 0,05$) sada je u Ptuju (inv. br. 190).¹⁰⁸ Nedostaje lijevi donji kut. Lijevo je Herkul, nag i bradat, u desnoj ruci drži toljagu, u lijevoj Hesperidske jabuke. Iza desnog mu ramena viri tobolac. Desno je Jupiter, isto nag i bradat, s munjom u desnoj i skeptrom u l. ruci.

72. Fragment kulturnog reljefa

Ulomak reljefa od mramora ($0,14 \times 0,09 \times 0,04$) čuva se u Ptuju (inv. br. 94).¹⁰⁹ Preostao je lijevi gornji ugao prizora koji je, prema Vermaserenu, zacijelo prikazivao gigantomahiju. Vidi se Jupiter s gromom u uzdignutoj ruci, bujna mu kosa i brada uokviruju lice. Dio mu je tijela ispod prsa izgubljen.

73. Fragment kulturnog reljefa

Ulomak mramornog reljefa ($0,21 \times 0,10 \times 0,02$) u Ptujskom je muzeju (inv. br. 176).¹¹⁰ Razaznaje se osoba u istočnjačkoj odjeći, obavlja, čini se, neki kulturni čin: u l. ruci drži malu košaru s plodovima, desnu je ispružila. Nedostaje glava, desna šaka i mali dio d. noge.

74. Fragmenti kulturnih reljefa sa ženskim likovima

a) Ulomak mramornog reljefa ($0,15 \times 0,16 \times 0,04$), u Muzeju je u Ptuju (inv. br. 435).¹¹¹ Preostaje dio obrednog prikaza: ženski lik, okrenut nalijevo, stoji pred žrtvenikom nad kojim izdiže d. ruku, lijevom drži granu, možda palminu. Nedostaje dno oltara i noge ženskog lika.

b) Ulomak mramornog reljefa ($0,18 \times 0,18 \times 0,08$) sada je u Ptuju.¹¹² Preostaje ovjenčana ženska glava.

¹⁰⁷ Abramić, Poetovio, 83, no 87. Ovaj i slijedeći fragment (70 f) su, izgleda, izgubljeni.

¹⁰⁸ Abramić, Poetovio, 77, fig. 18 = CIMRM II, no 1553.

¹⁰⁹ CIMRM II, no 1574, fig. 397.

¹¹⁰ CIMRM II, no 1549, fig. 394 = Abramić, Poetovio, 73, no 68.

¹¹¹ CIMRM II, no 1558.

¹¹² CIMRM II, no 1554.

c) Ulomak mramornog reljefa (v. 0,11 s. 0,08) sada je u Ptuju (inv. br. 118). Sačuvan je središnji dio s prikazom ženskih likova — Nutrices.¹¹³

75. Fragment kultnog prikaza

Ulomak mramorne ploče kružnog oblika (v. 0,28) čuva se u Ptuju (inv. br. 2186).¹¹⁴ U visokom reljefu je glava lava, poviše nje je mali glob, a ispod lisnati ornament.

76. Fragment ploče s vegetalnim motivima

Ulomak ploče od mramora ($0,25 \times 0,18$ — $0,25 \times 0,035$), sada u Ptuju (inv. br. 228).¹¹⁵ Preostaje gornji dio. U sredini ulomka je stabljika s dva mala lista, sa strana po jedan veći lisnati motiv. Na desnoj strani je još mala lisnata grančica.

77. Glave s frigijskom kapom

a) Mramorna glava (v. 0,17) s profiliranim naličjem.¹¹⁶ Lice podsjeća na Mithrino. Čuva se u Ptuju (inv. br. 12).

b) Mramorna glava (v. 0,11) sada je Ptuju (inv. br. 4).¹¹⁷

c) Mramorna glava (v. 0,09) koje je stražnji dio odlomljen.¹¹⁸ Čuva se u Ptuju (inv. br. 8).

d) Mala mramorna glava (v. 0,07), sada u Ptuju (inv. br. 6).¹¹⁹

e) Mala mramorna glava (v. 0,05). Čuva se u Ptuju (inv. br. 5).¹²⁰ Sve ove glave mogu predstavljati Mithru ili nekog od dadofora.

78. Torzo statue od terakote

Statueta od terakote prikazivala je Mithru tauroktonosa.¹²¹ Odjeća boga obojena je žutom bojom. Čuvala se u muzeju u Ptuju, izgleda da je izgubljena.

79. Statueta Cautesa

Mramorni kipić bakljonošca (v. 0,14), u ptujskom je Muzeju (inv. br. 17).¹²² Iako je osim glave i nogu od ispod koljena izgubljena i d. ruka, čini se da je Cautes baklju podizao s obje ruke.

¹¹³ Abramić, Poetovio, 83, no 87 = CIMRM II, no 1557.

¹¹⁴ CIMRM II, no 1522.

¹¹⁵ CIMRM II, no 1552.

¹¹⁶ Abramić, Poetovio, 82, no 83, fig. 22 = CIMRM II, no 1559, fig. 395.

¹¹⁷ CIMRM II, no 1573.

¹¹⁸ CIMRM II, no 1560.

¹¹⁹ CIMRM II, no 1567.

¹²⁰ CIMRM II, no 1572.

¹²¹ Abramić, Poetovio, 83, no 85 = CIMRM II, no 1556.

¹²² CIMRM II, no 1565, no 396.

80. Ruke s raznim predmetima

- a) Mramorna ruka s paterom (d. 0,15) čuva se u Ptuju (inv. br. 87).¹²³
b) Mramorna ruka s bodežom (d. 0,10), sada je u Ptuju (inv. br. 88).¹²⁴
Možda je pripadala prikazu rođenja iz stijene.
c) Mramorna ruka s bakljom (d. 0,15), sada je u Ptuju (inv. br. 78).¹²⁵
Radi se o lijevoj ruci Cautesa.

81. Razni fragmenti skulpture

- a) Ulomci mramorne statuete, sad je u Ptuju.¹²⁶ Statueta je prikazivala nebeska Solova kola. Pored kola na dva kola preostaju mali fragmenti tijela, zatim torzo jednog i glava drugog konja iz zaprege.
b) Ulomak mramorne statuete (0,25 × 0,29 × 0,10), sada je u Ptuju.¹²⁷ Preostaje torzo ležeće životinje s krilima, čini se da je bik. Straga su dva okomita ligamenta.
c) Ulomak mramorne skulpture (duljine 0,22), sada u Ptuju.¹²⁸ Predstavlja komad Mithrina zavijorenog plašta.
d) Ulomci mramornih skulptura. Predstavljaju drapirane ruke i noge.¹²⁹

82. Skulptura lava

Mramorna skulptura ležećeg lava (0,39 × 0,37), sada je u Ptuju (inv. br. RL 133).¹³⁰ Ispod lijeve prednje šape nalazi se glava neke životinje. Verma-seren, začudo, pretpostavlja svinjsku glavu. Ovnujska glava pod lavljom šapom česta je na prikazima iz ovih krajeva.

83. Obredni bazeni

- a) Veći mramorni bazen za vodu (visok 0,85, promjer 0,67), sada u Ptuju (inv. br. RL 163).¹³¹ Po sredini se nalazi ukras rozete. Pretpostavlja se da je stajao pored ulaza u drugi mitrej.
b) Manji mramorni bazen (promjer 0,26), čuva se također u Ptuju.¹³²

84. III mitrej

Na lokalitetu Zgornji Breg uz potok Studenčicu nedaleko od današnje Mariborske ceste, otkrio je V. Skrabar god. 1913. treći ptujski mitrej. Istraživanja je nastavio M. Abramić. Svetište se nalazi uz *villae suburbanae* koje su pove-

¹²³ CIMRM II, no 1561.

¹²⁴ CIMRM II, no 1563.

¹²⁵ CIMRM II, no 1564.

¹²⁶ Abramić, Poetovio, 72, no 64 = CIMRM II, no 1547.

¹²⁷ Abramić, Poetovio, 72, no 65 = CIMRM II, no 1548.

¹²⁸ CIMRM II, no 1569.

¹²⁹ CIMRM II, no 1566.

¹³⁰ CIMRM II, no 1535.

¹³¹ Abramić, Poetovio, 68, no 57 = CIMRM II, no 134.

¹³² CIMRM II, no 1562.

zivale dva gradska nukleusa Poetovija: onaj na Spodnjoj Hajdini gdje bi trebao biti i nepronađeni rimski castrum, i drugi na mjestu današnjeg Ptuja, čije se središte nalazilo blizu bivšeg dominikanskog samostana. Misli se da je na Zgornjem Bregu bio *Vicus Fortunae* koji spominje CIL III 10875.¹³³

Mitrej na Zgornjem Bregu, orijentiran sjever—jug, građen je u dvije faze. U prvoj su fazi zidovi od oblutka, svetište je dugo 11,20, široko 6,85. Pronaos, na južnoj strani, dubok je 3 m. Sjeverni se dio uklapa u padinu brežuljka. Raspored je klasičan: središnji brod i dva uzdignuta bočna. Kasnije se hram proširuje. Zidovi te druge faze su od cigle. Proširenje je progutalo pronaos koji postaje dijelom svetišta, dok je osnovni trobrodni plan sačuvan. Na sjevernom zidu starije faze u sredini je zidani ispus d. 1,40 m, š. 0,80 m iznad kojeg se nalazila glavna kulna slika (br. 97).

Na istočnoj se strani o mitrej oslanja velika dvorana koja se kasnije integrira u njegovu cjelinu. Tu je nađena bista Magne Mater od mramora, dakle, bio je to metroon, što posve odgovara bliskim vezama dvaju kultova u vrijeme gradnje III mitreja.¹³⁴

Iako dva, prema Hoffileru i Sariji, najstarija natpisa (br. 85 i br. 86) potječu od civilnih osoba, vjernici trećeg mitreja su ponajviše vojnici dakij-skih legija (*leg. V Mac* i *leg. XIII Gem.*) koje stacioniraju u Poetoviju u doba Galijena (god. 260—268). Mišljenja nisu suglasna da li je tada mitrej proširen (druga faza) ili je tada podignut, a kasnije proširen. Skloniji smo ipak prihvatiti prvu pretpostavku.

Mitreju pripadaju žrtvenici s natpisima (br. 85 do 91), kulne slike s natpisima i fragmenti (br. 92 do 96), velike kulne slike bez natpisa (br. 97 i 98), fragmenti kultnih slika bez natpisa (br. 99 do 104), žrtvenik bez natpisa (br. 106), fragment skulpture (br. 105), ulomci keramike (br. 107), numizmatički nalazi (br. 108) i ostaci opreme (br. 109).

Danas je sačuvani tlocrt mitreja konzerviran u posebno izgrađenoj maloj mitrejskoj zgradi, a ulica u kojoj se nalazi zove se »K Mitreju«.

85. Stela s posvetnim natpisom

Velika mramorna stela (0,915 × 0,445 × 0,11) nađena blizu središnjeg kulnog reljefa, sad je u Ptuju (inv. br. RL 292).¹³⁵ Lagano sužavanje od dna prema vrhu pridaje steli stanovitu eleganciju. Pri vrhu dva mala stunića tvore nišu u koju se, s pet čavlića, umetala danas izgubljena srebrna ploča, spomenuta u natpisu. Natpis na pročelju, u trostruko profiliranom okviru, glasi:

S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / Sex(tus) Vib(ius) Hermes Aug(ustalis) / c(oloniae) U(lpiae) T(raianae) P(oetoviensis) sign(um) argent(eum) / cum basa sua d(ono) d(edit) / cum suis patre / pros(tante) L(ucio) Vernasio / Heraclida.

Red 6. Hoffiler-Saria: *pros(edente)*.

¹³³ V. Skrabar, *Österreich. Illustrierte Zeitung*, 1914, no 8 = *Tagepost*, Graz 13.05 1913 = E. Reisch, *JOAI* XVI 1913, 102 = Abramić, *Poetovio*, 172 = Saria, *Zbornik za umet. zgodovino* XII 76 = N. Vulić, *Glasnik SKA* CLV 1933, 80, = *AIJug* I, 144 pl. = *CIMRM* II, no 1578, fig. 399.

¹³⁴ B. Saria, *Zur Geschichte der Provinz Dacien, Strena Buliciana*. 249—252.

¹³⁵ Abramić, *Poetovio*, 187, no 246, fig. 129 = *AIJug* I, 145, no 312 fig. = *CIMRM* II, no 1597—1598.

Oba vjernika čija se imena spominju na natpisu istočnog su porijekla. U redu 5. *pater* označava najviši stupanj u hijerarhiji Mithrina kulta. Abramić je ustvrdio da spomenik prethodi vremenu gradnje III mitreja te pretpostavlja da je u ovaj prenesen iz II mitreja.

86. Podnožje s posvetnim natpisom

Podnožje od kamena ($0,62 \times 0,30 \times 0,24$), profilirane baze i korniša, nalazi se u Ptuju (inv. br. RL 291).¹³⁶ Na gornjoj se plohi vidi žljebasto udubljenje s tri otvora gdje se umetao danas izgubljeni zavjetni predmet. Na pročelju je natpis:

Invicto / Aug(usto) / sacr(um) / E Aug(usti) ser(vus) / h(ereditatum) tab(ularius) / v(otum) s(olvit).

Red 5. prema Hoffiler-Sariji valja nadopuniti s *h(ac) tab(ula)*. Kako je u Ptuju bio i središnji financijski ured provincije, posve je moguće da je nepoznati dedikant, carski rob, bio *hereditatum tabularius* — činovnik za ubiranje nasljedne dvadesetine (*vigesima hereditatum*). Ova baza je, kako tvrdi Abramić, jedan od najstarijih spomenika III mitreja.

87. Fragment žrtvenika s posvetnim natpisom

Ulomak mramorne are ($0,42 \times 0,12 \times 0,06$) sada u ptujskom Muzeju (inv. br. RL 302).¹³⁷ Sačuvan je lijevi ugao s ostacima pročelnog natpisa:

D(eo) [S(oli) i(nvicto) M(ithrae)] / pr[o salute] / Att[ri] / Sat[urnini ?] / ari[.] / vik[arius ?].

Hoffiler-Saria (AIJug no 318) ostavljaju čitanje posljednje riječi (*vik . . .*) otvorenim. Valja, kao i Vermaseren, prihvatiti čitanje *vikarius*, što ovaj natpis povezuje s prethodna dva, dokazujući da i u III mitreju, pored brojnijih vojnika, Mithru još uvijek štuju i civili, pa i njegovi prvi ptujski poklonici — carinski službenici.

87a. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od mramora ($0,80 \times 0,47 \times 0,30$) nađena je za iskapanja 1965. nedaleko od III mitreja na Zgornjem Bregu.^{137a} Ptuiski muzej, inv. br. RL 838. Sokl i korniš su profilirani. Između akroterija je dedikacija *Cauti*. Na pročelnoj strani je natpis:

Pro salute Fl(avii) / Hermadionis / et Aviti Syriac(i) / et filiorum / (F)elix libert(us).

Istočna imena što se javljaju na natpisu upućuju na krug robova i oslobođenika, porijeklom orijentalaca, zaposlenih u carinskim i financijskim uredima Poetovija. Posebno je značajno da se izričito spominje jedan Sirijac (*Syriacus*). Dvojbena je ipak pripadnost spomenika III mitreju.

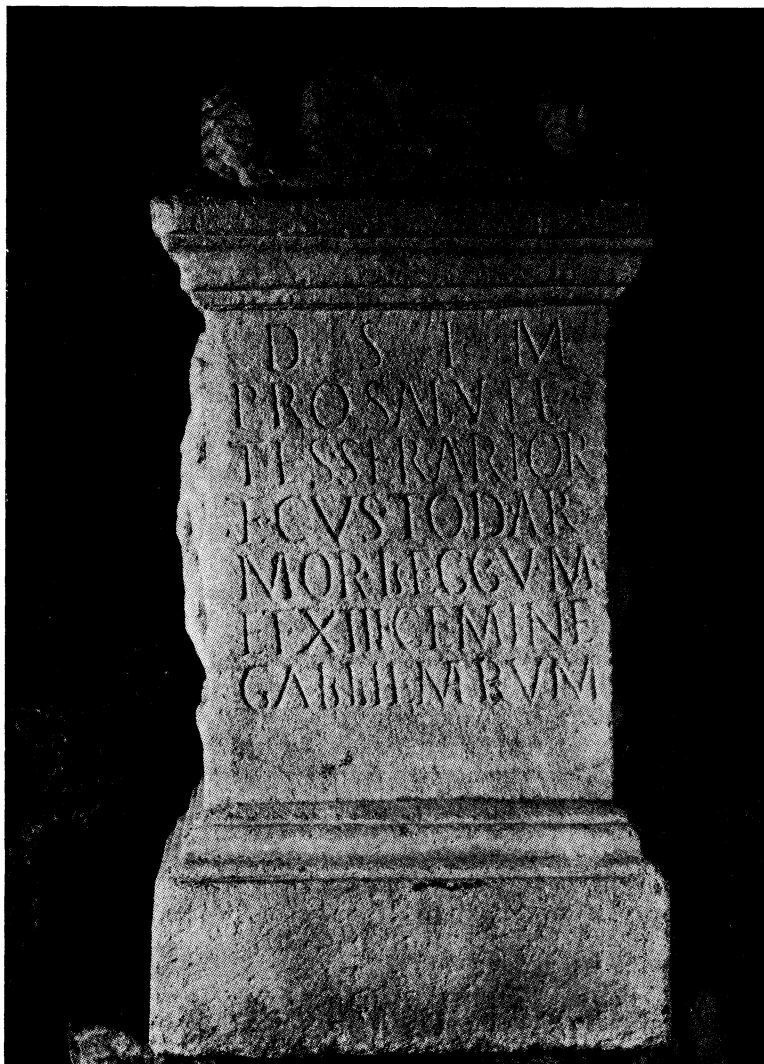
¹³⁶ Abramić, Poetovio, 176, no 238 = AIJug I, 145, no 311 fig. = CIMRM II, no 1582—1583.

¹³⁷ AIJug I, no 318 = CIMRM II, no 1588.

^{137a} Z. Šubić, *Varstvo spomenikov X*, 1966, 203.

88. Žrtvenik s kulturnim prikazima i posvetnim natpisom (sl. 3)

Ara od bijelog mramora ($1,02 \times 0,54 \times 0,35$), profilirani sokl i korniš, sada je u Ptuju (inv. br. RL 295).¹³⁸ Na lijevoj bočnoj plohi osoba što drži u

Sl. 3. Ara iz III mitreja u Ptuju (broj 88)

¹³⁸ N. Vulić, *Musées belges* XXVII, 1923, 253 = M. Abramić, *Poetovio*, 180 no 243, fig. 127 = *AIJug* I, 148, no 315 fig. = *CIMRM* II, no 1591—1592, fig. 406—407.

1. ruci *cornucopia*, desnom podiže pateru nad plamteći žrtvenik. Na glavi ima *corona muralis* što upućuje na oblik Fortune grada. Na desnoj bočnoj plohi nag Sol s ogrtačem preko ramena, stoji na kamenoj bazi, desnom rukom podiže bič, lijevu je ispružio držeći kuglu. Na glavi mu kruna s 12 zraka. Pored Sola četiri konjske glave znak su *quadrigae*. Sa svake strane *facusa* dekoriranog akroterijem leži po jedan lav s ovnujskom glavom pod prednjim šapama. Na pročelju je natpis:

D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro salute / tesserarior(um) / et custod(um) ar/mor(um) leg(ionum) V M(acedonicae) / et XIII gemin(a)e / Gallienarum.

Ovaj profesionalni zavjet, što spominje pripadnike dviju vojnih funkcija (*tesserarii* i *custodes armorum*),¹³⁹ zbog svog kolektivnog karaktera upućuje na sveopću raširenost mitraizma među vojnicima dviju dačkih legija na početku druge polovice III st. Ova ara kao i slijedeće dvije nasljeđuje uzore dačkih radionica. Motiv lavova što pod prednjom šapom drže ovnujsku glavu tipičan je i za kruništa panonskih nadgrobnih stela.

89. Žrtvenik s kulturnom skulpturom i posvetnim natpisom

Ara od bijelog mramora ($0,885 \times 0,42 \times 0,21$) čuva se u Ptuju (inv. br. RL 294).¹⁴⁰ Na postamentu je kip Mithre tauroktonosa. Mladi bog zaskače i ubija bika, dok pas i zmija podižu glave prema rani, a škorpion se nalazi pored genitalija životinje. Biku se rep na kraju račva u tzv. *corn-ears*. Gornji je dio Mithrina tijela izgubljen, a oštećena je i glava psa. Na pročelju baze je natpis:

D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro salute / canaliclari / et actariorum / et codicarior(um) / et librariorum / leg(ionum) V M(acedonicae) et XIII g(eminae) / Gallienarum.

Kao i prethodni i ovaj je natpis kolektivna dedikacija stanovitog roda službenika legija. To su, ovdje, pripadnici administrativno-knjigovodstvenih službi: *canaliclarius* je, prema Abramiću, pisarski upravnik, dok o funkcijama što su ih obavljali *actarii*, *codicarii*, i *librarii* izričito govore njihovi nazivi.

90. Žrtvenik s kulturnim prikazom i posvetnim natpisom

Ara od bijelog mramora ($1,12 \times 0,63 \times 0,54$), čuva se u Ptuju (inv. br. RL 293).¹⁴¹ Na pročelju su prikazani Mithra i Sol. Mithra, d. u istočnjačkoj

¹³⁹ »Die *tesserarii* und *custodes armorum* haben mehr militärische Obliegenheiten; jenen nämlich war die tägliche Ausgabe und Wahrung der Parole (durch die *tessera*) anvertraut werden, diese waren Verwalter des Waffendepotd!« (Abramić, l. c.)

¹⁴⁰ Abramić, Poetovio, 179, no 242 fig. 126 = RA VIII, 1936, 265, no 56 = *Musée belge* 1923, 253 no 3 = Vulić, BAS I 1935, 202 = AIJug I, 147, no 314 fig. = Le Roy Campbell, *Berytus* XI 1954, 45, no 24 = CIMRM II, no 1589—1590, fig. 405.

¹⁴¹ Schmid, BRGK XV 1923—1924, 223 fig. 17 = *Südsteiermark*, Graz 1925, 17, pl. II = Abramić, Poetovio, 178, no 241, fig. 125 = Saria, *Strena Buliciana*, 249 = RA VIII, 1936, 265, no 53 = Ferri, *Arte Romana sul Danubio*, 198, fig. 213 = Vulić, BAS I 1935, 202 = AIJug I, 146, no 313 fig. = CIMRM II, 1584—1585, fig. 402—404.

odori, l. Sol nag, s ogrtačem prebačenim preko ramena s šesterozrakom krunom na glavi. Desnu je ruku, u kojoj drži bodež s nabodenim komadima mesa, podigao Mithra preko plamtećeg žrtvenika, čini se, pruža je prema

Sl. 4. Ara iz III mitreja u Ptuj. Na pročelju prizor družbe Sola i Mithre (broj 90)

Solu. Gavran, što lebdi poviše prizora kao da se ustremio kljuvati meso s bodeža. Lijevom rukom Mithra pridržava dug i debeo predmet, a pored njegovih nogu je mala grumenasta masa, vjerojatno također komad mesa. U l. Solovoj ruci je bič. Na lijevoj je bočnoj plohi žrtvenika prikaz luka, tobolca i bodeža, a na desnoj prizor vode: Mithra izvlači vrutak iz stijene, dok misteriju

prisustvuju još dva lika — jedan kleči s ispruženim rukama, drugi je Mithri obgrlio koljena. Na četiri gornja ugla are četiri su ovnujske glave. Između glava na pročelju je natpis:

D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Gallieni p(ii) f(elicis) / invicti Aug(usti) Fl(avius) Aper v(ir) e(gregius) l(ibens) m(erito).

Dedikant, koji je za zdravlje cara Galijena posvetio aru Mithri — *Flavius Aper* bio je od 262. do 268. zapovjednik obiju legija što su stacionirane tada u Poetoviju.

91. Kamen s kulturnim prizorom i posvetnim natpisom

Blok bijelog mramora (0,74 × 0,51 × 0,26), sada je Ptuju (inv. br. RL 296).¹⁴² Oblikovan je da prikazuje mitsku stijenu, straga je konkavan. Na prednjoj je strani, iznad profiliranog sokla, Mithrino rođenje: dva dadofora, u istočnjačkom ruhu, izvlače za ruke tijelo mladog boga koje se oslobađa stijene. Već je uzdigao obje ruke, u lijevoj drži baklju, u desnoj bodež. Iznad toga su prikazana još dva lika: posve gore lebdi Victoria, a ispod nje o stijenu se oslanja muškarac dugokos i bradat, do pojasa nag — Saturnus. Nadohvat ruke je odložio bodež.

Na dnu stijene je obrubni pojas s natpisom:

D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / pro sal(ute) officialium Apri prae/positi leg(ionum) V M(acedonicae) et XIII gem(inae) / Galli(enarum).

Još jedan spomen zapovjednika obiju legija Flavija Apera i još jedna kolektivna dedikacija — ovog su puta to *officiales*, niži službenici u pisarnici (*officium*) legije.

92. Mithrina kulturna slika s posvetnim natpisom

Ulomci mramornog reljefa (0,25 × 0,35 × 0,08), u Ptuju (III mitrej, inv. br. RL 297).¹⁴³

Prikazan je prizor jednostavnog tipa, znatna oštećenja priječe jasno razaznavanje. Čini se da je Cautopates na desnoj strani, što je izuzetak u ovim prikazima, dok je na drugoj strani vjerojatno Cautes. Natpis na donjem obrubu također je dosta oštećen:

[D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae)] / [pro salute / leg(ionum) V] M(acedonicae) et XIII / [g(eminiae) Ga]llienarum / [Fla]vius Aper (vir) e(gregius) / [pra]epositus.

Sačuvani dio natpisa, s trećim spomenom zapovjednika legija Flavija Apera, upućuje na to da se i ovdje radilo o kolektivnom zavjetu, tj. da je bio namijenjen nekoj ili nekim profesionalnim rodovima legija.

¹⁴² Vulić, *Musées, belges XXVII*, 1923, 253 = M. Abramić, Poetovio, 181. no 244, fig. 128 = Saria, *Strena Buliciana*, 249 = AIJug I, 149, no 316 fig = CIMRM II, no 1593—1594, fig. 408.

¹⁴³ Vulić, *Musées belges XXVII*, 1923, 253 = Abramić, Poetovio, 183, no 245 = AIJug I, 149, no 317 = CIMRM II, no 1595—1596.

93. Fragmenti ploče s natpisom

Tri ulomka mramorne ploče ($0,14 \times 0,39 \times 0,02$) nalaze se u Ptuju (inv. br. RL 354).¹⁴⁴ Sačuvani dio teksta glasi:

[ele]vavit in modum Solis / [C]aut(i) et Cautopati in onor[em].

Hoffiler-Saria upozoravaju na citat »*in modum Aesculapi venerati fuerunt*« (Macrobius *Sat.* I, 23).

94. Fragment korniša s natpisom

Ulomak mramornog korniša (v. 0,33), sada u Muzeju u Ptuju (inv. br. RL 304).¹⁴⁵ Ispod profiliranog ruba ostaje od natpisa:

Iulian....

95. Fragment žrtvenika s natpisom

Mramorni ulomak ($0,20 \times 0,38 \times 0,12$), vjerojatno je pripadao žrtveniku, sada je u Muzeju u Ptuju.¹⁴⁶ Nađen je u neposrednoj blizini III mitreja. Ostatak natpisa:

...IAM VI / Kal(endis ?) Apr(ilis).

Možda se radilo o komemoriranju nekog zavjetnog događaja ili kultne svetkovine.

96. Fragment kultnog prikaza s posvetnim natpisom

Ulomak mramornog reljefa ($0,18 \times 0,22 \times 0,04$), čuva se u Ptuju (inv. br. RL 307).¹⁴⁷ Preostaje lijevi donji kut, s prikazom dviju osoba: jedna je Silvan pored kojeg stoji pas, druga je *togatus* koji hoda nadesno. Sačuvani su samo donji dijelovi tijela. Na donjem je rubu natpis:

Fla(vius) Iustianus [pro sal(ute) sua suorum] que omniu[m].

Veza kulta Silvana i Mithre izravno je posvjedočena u spaeleumu u Močićima.¹⁴⁸

97. Velika Mithrina kulturna slika

Ulomci središnjeg kulturnog reljefa svetišta ($0,41—0,55 \times 0,56—0,74 \times 0,09$), sada u Ptuju (inv. br. RL 299—300).¹⁴⁹ Reljef je bio obojen. Od glavnog prizora Mithre tauroktonosa ostao samo prednji dio bikova tijela i u nj usječena oštrica bodeža, te — na ubičajenim mjestima — pas i zmija. Naziru se ostaci špilje, kao i glava desnog dadofora s gornjim dijelom *peduma*, pod vodoravnim krakom luka špilje. Izvan špilje, nadesno, slijedeći su prizori:

¹⁴⁴ AIJug I, 150, no 319 = CIMRM II, no 1581.

¹⁴⁵ CIMRM II, no 1587

¹⁴⁶ CIMRM II, no 1611.

¹⁴⁷ Abramić, Poetovio, 189, no 250 = CIMRM II, no 1604—1605, fig. 411.

¹⁴⁸ Vidi bilješku 4.

¹⁴⁹ Abramić, Poetovio, 176 s, no 239—240, fig. 124 = Saria, ZUZ XII 1933, 76 s = Saxl, 84 s, fig. 189 = CIMRM II, no 1579, fig. 400

1. Nag Sol, s krunom od jedanaest zraka, stoji u četveropregu, pomaže Mithri da se uspne, desnu je ruku podigao. Mithra je istočnjački odjeven, u lijevoj ruci drži bodež. Glave konja nedostaju. U d. gornjem uglu ostaci zaprege, vjerojatno Lunine: kolo i noge konja.
2. Desno gore od ovog prizora sjedi gologlav, bradati Saturnus, u l. ruci drži dug štap, desnu je položio na koljeno. Mithra mu se približava, prinoseći kažiprst ustima, kao da pokazuje znak misterija.
3. Dolje lijevo prizor mirenja Mithre i Sola: Mithra u istočnjačkoj odjeći pruža Solu nekakav predmet, po Vermaserenu komad mesa. Nedostaje donji dio Mithrinih nogu.
4. Desno dolje, Mithrina gigantska pobjeda nad Solom. Sol kleči, Mithra stoji iznad njega, hvatajući ga lijevom rukom za glavu, dok desnom podiže predmet nalik na široku toljagu.

98. Mithrina kulturna slika

Kulturni reljef od pohorskog mramora, u sedam fragmenata (najveći fragmenti Cautopates — Sol v. 0,43, Mithra v. 0,35), čuva se u ptujskom Muzeju (inv. br. RL 319).¹⁵⁰ U sredini je Mithra koji ubija bika, sačuvan je torzo božanskog tijela koje bijaše u punom zamahu, lijeva povijena noga što je pritislula bika i desna ispružena do gležnja. Kratak plašt vijori. Djelomično klesano *à jour*. Lijevo prema dolje je Cautopates s nadolje okrenutom bakljom, a iznad njega iz hridi izniče Sol s radijalnom krunom na glavi. U desnom gornjem uglu je bista Lune s polumjesecom, također uokvirena kamenjem. Preostaju još dio bikove glave i ulomci kamenog krajobrazca. Čini se da nije bilo arhitektonskog ili geometrijskog okvira. Prema Abramiću, uzor ovog reljefa je sličan reljef iz Aquileje (MMM II, t. 116 = R. v. Schneider, *Album auserlesener Gegenstände...* p. 8, 9, t. XXI), ali je izrađen u Ptuju (što dokazuje pohorski mramor), zacijelo od majstora iz Aquileje. Čini se da pripada starijoj fazi svetišta.

99. Fragment Mithrine kulturne slike (sl. 5)

Lijevi gornji dio mramornog reljefa (0,50 × 0,73 × 0,12) čuva se u Ptuju III mitrej, (inv. br. RL 298).¹⁵¹ Mithra, odjeven kao istočnjak, zaskače i ubija bika. Pas i troglava zmija, od kojih je sačuvan gornji dio streme prema bikovoj rani. Prema gore uzvijeni rep bika trostruko se račva, dodirujući kraj Mithrina zavijorenog plašta. U lijevom gornjem uglu je Sol u četveropregu, označenom samo konjskim glavama. Ispod je, odvojen vodoravnom crtom, Cautes što obim rukama podiže baklju života, okrenut je nadesno. Tragovi crvene boje na božanskom plaštu kazuju da je reljef bio obojen. Špilja nije naznačena, već se tauroktonija zbiva u četvrtastom udubljenju što slijedi oblik ploče.

¹⁵⁰ Abramić, Poetovio, 188, no 248, fig. 130 = ČZN 1933, 141, fig. 50 = Ferri, *Arte Romana sul Danubio*, 199, fig. 215 = CIMRM II, no 1600, fig. 410.

¹⁵¹ Abramić, Poetovio, 188, no 247 = CIMRM II, no 1599 fig. 409.

Sl. 5. Oštećena mitraička kultna slika iz III mitreja u Ptuju (broj 99)

100. Fragmenti kultne slike s likom dadofora

a) Ulomak mramornog reljefa ($0,11 \times 0,15 \times 0,04$) sada je u Ptuju (inv. br. RL 354).¹⁵² Sačuvan je komad središnjeg dijela lijeve strane: vidi se glava s frigijskom kapom, čini se Cautopatesa, a ispod nje kraj Mithrina zavijorenog plašta.

b) Ulomak mramornog reljefa ($0,16 \times 0,085 \times 0,03$) sada je u Ptuju (inv. br. RL 369).¹⁵³ Sačuvan je dio lijeve strane s likom Cautopatesa, baklje okrenute nadolje.

101. Fragment kultnog prikaza

Ulomak žrtvenika ($0,39 \times 0,07 \times 0,31$) sada je u Ptuju (inv. br. RL 345).¹⁵⁴ U reljefu se naziru dva lika što hodaju. Viši, gotovo sasvim uništen, drži, čini se, luk u ruci, dok je manji, nešto bolje vidljiv, odjeven po istočnjačku. Ver-maseren pretpostavlja da bi to mogao biti misterij vode.

102. Fragmenti kulturnih prikaza

a) Ulomak reljefa od mramora ($0,34 \times 0,05 \times 0,10$), sada u ptujskom Mu-

¹⁵² CIMRM II, no 1580, fig. 401

¹⁵³ Abramić, Poetovio, 188, no 249 = CIMRM II, 1603.

¹⁵⁴ CIMRM II, no 1602.

zeju (inv. br. RL 340).¹⁵⁵ Vidi se čeono prikazana ljudska glava, možda je to Sol.

b) Ulomak reljefa od mramora ($0,11 \times 0,11 \times 0,04$), sada u Ptuju (inv. br. RL 403) predstavlja mušku glavu, možda je također Sol.

103. Fragmenti kulturnih prikaza

a) Ulomak reljefa od mramora, dosta oštećene površine ($0,30 \times 0,36 \times 0,03$) čuva se u Ptuiu (inv. br. RL 318).¹⁵⁶ Vide se četiri lika: tri *vicomagistra* obavljaju žrtvu *capite velato*, a desno od njih je jedan *togatus* što u l. ruci drži maslinovu grančicu.

b) Ulomak reljefa (inv. br. RL 374) na kojem od prikazanog lika ostaje tek odjeća s naborima ($0,15 \times 0,11 \times 0,01$).

104. Fragmenti kulturnih prikaza

a) Ulomak mramornog reljefa ($0,16 \times 0,14 \times 0,032$) sada u Ptuju (RL 361). Vidi se dio velikog bodeža. Ručka je potpuno sačuvana.

b) Ulomak mramornog reljefa ($0,22 \times 0,06 \times 0,10$), sada u Ptuju (inv. br. RL 306).¹⁵⁷ Vidi se prednji dio kozje glave okrenute nalijevo.

105. Fragmenti ljudskih likova

a) Ulomak skulpture nage muške osobe koja kleči: ostao donji dio tijela i lijeva noga.¹⁵⁸ Vjerojatno bijaše to Sol ničice pred Mithrom. Izgleda izgubljeno.

b) Dio mitraičke statuete što predstavlja ruku s bakljom, nađena 1963. na Zgornjem Bregu. Ptujski muzej, inv. br. RL 827, depo vitrina 3a, neobjavljeno.

106. Zavjetni žrtvenik

Mala votivna ara (v. 0,29, šir. 0,12) sada je u Ptuju (inv. br. RL 306).¹⁵⁹ Na vrhu je pravokutna rupa, vjerojatno za umetanje još nekog votivnog predmeta.

107. Ulomci keramike

U III mitreju i neposrednoj blizini nađeno je dosta izlomljene keramike. To su pretežno: lucerne, tanjuri i vaze.

Kao dekoracije javljaju se vitice loze i grozdovi, neke su vaze obavijene zmijama, a nađena su i dva fragmenta smeđe glazirane ugrebene keramike. Na jednoj krhotini je natpis:

[Val]erius M... / d(ono) d(at).

¹⁵⁵ CIMRM II, no 1606.

¹⁵⁶ CIMRM II, no 1606.

¹⁵⁷ CIMRM II, no 1607.

¹⁵⁸ CIMRM II, no 1609.

¹⁵⁹ CIMRM II, no 1586.

108. Numizmatički nalazi

I rimski brojni novci nađeni su u mitreju i oko njega, oko 250 komada. Uglavnom su to kovanja Galijena, Klaudija II, Konstantina i obitelji.

109. Baze i kapiteli

U središtu hrama nađene su baze, namijenjene umetanju zavjetnih predmeta. U istu svrhu ili za nošenje nekog kulturnog predmeta služila je i okrugla ploča u podu središnjeg broda. Baze uz kutove bankina mogle su, po Verma-serenu, služiti kao postament kipova dadofora.

Ispred lijeve bankine su i dva ostatka trapezofora (v. 0,50).

Veliki mramorni korintski kapitel s liščem (v. 0,29), nađen pored mitreja (RL 393), zacijelo je također pripadao svetištu.¹⁶⁰ Nađen je još jedan ulomak korinskog kapitela (RL 389).

110. IV mitrej

Sva tri navedena ptujska mitreja, dva na Spodnjoj Hajdini i treći na Zgornjem Bregu, nalaze se na desnoj obali Drave. Ranije se držalo da je naselje na lijevoj obali novijeg datuma, dok je Saria pokazao da se na obje strane rijeke život grada kontinuirano razvija od početka rimske dominacije. Na toj su lijevoj obali nađeni mitraički natpisi koji su upućivali na postojanje i četvrtog mitreja. Ponajvažniji je od njih onaj (naš br. 111) nađen prema Premersteinu g. 1880. pred zgradom nekadašnjeg Dominikanskog samostana, u kojoj se danas nalazi Pokrajinski muzej Ptuja. Na tom je natpisu, koji se prema dedikantu datira u kraj III st., riječ o obnovi svetišta, pa se moglo pretpostaviti da je tijekom III st. na današnjem Muzejskom trgu, neposredno pod padinama srednjovjekovnog grada, postojao mitrej. Na rubu su Muzejskog trga već ranije nađeni rimski temelji s kvadratima od crvenkastog mramora, dugim 6 do 8 stopa; točniji tlocrt nije bilo moguće utvrditi, jer su na tom mjestu rimski spomenici obilno poslužili kao materijal za gradnju samostana i srednjovjekovnih gradskih zidina.¹⁶¹

Recentni nalazi dopuštaju da se postojanje i mjesto četvrtog mitreja utvrdi s mnogo više sigurnosti.¹⁶² Pri kopanju jarka za vodovod na Muzejskom trgu g. 1957. nađeni su antički nasebinski slojevi, a na sjevernom dijelu trga i ostaci rimske arhitekture, s mramornim ulomcima. Ni tada, zbog istih razloga, nisu se mogli rekonstruirati tlocrti, ali su zatim nađeni spomenici koji, posebno prvi od njih, potvrđuju da je upravo tu bio mitrej. Tri su važna (110a—c).

¹⁶⁰ CIMRM II, no 1601, 1610.

¹⁶¹ Premerstein, *AEMO* X, 1866, 234; B. Saria, Arheološka istraživanja u oblasti starog Poetovija. *Starinar* III ser. I (1922), Beograd 1923, 191—208; B. Saria - I. Klemenec, Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, Zagreb 1926 39.

¹⁶² I. Mikl, Poetovijski četvrti mitrej, *Ptujski zbornik* II, Ptuj 1962, 212—218; Iva Curk, Ohranjeni mitreji na Slovenskem, Zbirka vodnikov 31, Ljubljana 1972, 17.

110 a. Ulomak ploče s prikazom Sola

Fragment od bijelog zrnastog mramora ($1,10 \times 1,39 \times 0,15$), nalazi se u Muzeju u Ptuju.^{162a} To je gornji dio ploče kojim dominira profilirani trakasti luk. Ispod luka je poprsje mladića bujne kose, čija je glava ozarena krunom od devet zraka. Odjeven je košuljom dugih rukava. Kopčom je na desnom ramenu prikopčan plašt što vijori iza božanskih leđa, stvarajući neku vrstu draperija koja služi kao pozadina liku u prvom planu. Desnu je ruku podigao kao na pozdrav, dlan je prema naprijed otvoren, prsti su ispruženi. To je simbolički znak pravednosti. Jasno je da se radi o liku Sola, vezanom uz mitraički ciklus. I. Mikl upućuje na srodnost ove slike s prikazima iz Rima (MMM II, no. 18, CIMRM I, no 354, 458, 483). Po stilu izvedbe, posve kvalitetne, datira spomenik u sredinu III st.

110 b. Ulomak kultnog reljefa

Fragment ploče od bijelog zrnastog mramora ($0,50 \times 0,80 \times 0,20$) sada u Muzeju u Ptuju. U plitkom je reljefu izrađen polukružni trakasti luk, nad kojim preostaje riblji rep morske nemani.

110 c. Ulomak kapitela

Sačuvan je samo dio lisnatog kapitela. Vjerojatno je pripadao mitreju.

111. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorna ara, nađena g. 1880. pred Dominikanskim samostanom.¹⁶³ Natpis kaže:

*Templum dei Sol(is) inv(icti) Mit(hrae) / Aure[l(ius)] Iusti/nianus v(ir)
p(erfectissimus) / dux / labefa/ctatum re/stituit.*

Dedikant je dakle bio viteškog staleža, a obavljao je visoku upravnu funkciju. Po tituli *dux labefactatum* utvrđujemo da je živio u doba Dioklecijana (kraj III i početak IV st.). Ako se prihvati datiranje reljefa sa Solom (naš br. 110a) sredinom III st., taj bi reljef pripadao prvoj fazi svetišta koje je onda *Aurelius Iustinianus* obnovio na kraju istog ili početkom IV st. Hram je dakle sigurno ostao u uporabi do kraja postojanja mitraizma u ovim krajevima, znači do sredine IV st.

112. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorni žrtvenik s natpisom:

*D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / sacrum [M(arcus?)] Statius M(arci) f(ilius)
/ Saturninus / pro C(aio) Statio / [Ca]ssiano f[r]a[t]re / ex voto.¹⁶⁴*

Cumontovo mišljenje da *frater* ovdje ima vjersko značenje nije uvjerljivo.

^{162a} Mikl. o. c., 214—218, fig.

¹⁶³ CIL III 4039 = MMM II, no 354 = CIMRM II, no 1614 = Mócsy, 215, 64 44.

¹⁶⁴ CIL III 4041 = MMM II, no 355 = CIMRM II, no 1615

113. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorni žrtvenik s natpisom:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / ... ri/rinni et / d...ivi / .. tur pellui / II. ¹⁶⁵

Po tradiciji se ovaj spomenik svrstava uz pretpostavljeni IV mitrej Ptuja, iako je prema podacima S. Povodena (*Bürgerliches Lesebuch* II, 1829, 344) nađen negdje u okolici u prvoj polovici XIX st., i onda prenijet u grad.

114. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorni žrtvenik, bio je ugrađen u put Ptuj—Karčevina. Natpis:

*De[*o* Soli invicto] / Mithra[e ... Sec]/und[us pro Secund?]/ino [filio ...] an ...* ¹⁶⁶

I ovaj se spomenik tek tradicije radi svrstava uz IV mitrej.

115. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Mramorni žrtvenik, natpis glasi:

Soli sa[cr(um)] / C(aius) Domit[ius] / Herm[es] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). ¹⁶⁷

Dedikant je zacijelo bio istočnjak koji je dobio rimski civitet (*Hermes*).

V mitrej (?)

Prema usmenim informacijama pokojnog direktora Arheološkog muzeja u Splitu Mihovila Abramića, koji prije bijaše upravnikom i u Ptuju, njegovi radovi u gradu na Dravi dali su, navodno, podatke o postojanju još jednog, petog mitreja. Abramić svoje nalaze ili zaključke nikada nije objelodanio, a pokušaji da se dokumentacija pronađe u njegovoj ostavštini, pohranjenoj u splitskom Muzeju ostali su, na žalost, bez rezultata.

VIČAVA KOD PTUJA

116. Fragment Mithrine kultne slike s posvetnim natpisom

a) Ulomak kultnog reljefa od pohorskog mramora ($0,14 \times 0,16 \times 0,035$). Preostaje gornji l. dio prikaza s en face postavljenom bustom Sola koja je vodoravnim dijelom pečinskog luka odijeljena od glave Cautopatessa.

b) Ulomak istog kultnog reljefa ($0,08 \times 0,15 \times 0,035$): to je lijevi donji ugao s dijelom natpisnog pojasa. Ostaci natpisa:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) A.... / et Aur(elius) V....

ZGORNJA PCHANICA

117. Mitrej

U zonu Pohorja spada i mali mitrej na lokalitetu Zlodjev graben (Vražja

¹⁶⁵ CIL III 4042 = MMM II, no 356 = CIMRM II, no 1616

¹⁶⁶ CIL III 10874 = MMM II, no 357 = CIMRM II, no 1617

¹⁶⁷ CIL III 4040 = MMM II, no 388 = CIMRM II, no 1618.

stijena), blizu mjesta Zgornja Pohanica.¹⁶⁸ Svetište se nalazilo u proširenoj špilji (v. 1,60, šir. 4,00. dub. 4,60), uvučenom ispod visoke stršeće stijene orijentirane jugozapad — sjeveroistok. Mjestimično cigleni zid podržava stijenu, a čini se da je unutrašnjost špilje bila prekrivena drvom. Prema Schmidu mitrej je suvremen III mitreju Poetovija (god. 260—268).

118. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od pješčanika (0,982 × 0,39 × 0,275) nađena je 1918, od 1938. pripada muzeju Joanneum u Grazu.¹⁶⁹ Ima akroterij. Na pročelju je natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Metilius Iustin(i)anus / vot(um) sol(vit) pr/o salute sua. / V(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito).

Neuobičajeno je ponavljanje zavjetne formule u red. 4, 5 i 6.

119. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od pješčanika (0,66 × 0,36 × 0,20), nađena kao i prethodna 1918, sada u muzeju Joanneum u Grazu.¹⁷⁰ Ima akroterij. Na pročelju je natpis:

D(eo) i(nvicto) Mithrae / l() o() n() / Marcianus / v(otum) r(eddidit) l(aetus) l(ibens) m(erito).

Između riječi su listovi bršljana. Ime *Marcus* često je u Noriku i Panoniji.

120. Mithrina kulturna slika

Kulturni reljef od bijelog pohorskog mramora (0,50 × 0,67 × 0,165) čuva se u Grazu (Joanneum).¹⁷¹ Pod svodom špilje odigrava se uobičajeni prizor tauroktonije: Mithra zaskače i ubija bika, zmija i pas streme prema rani. Lijevo je Cautopates, desno Cautes, oba neprekriženih nogu. U l. gornjem uglu bista je Sola s bičem u d. ruci, dok su četiri konjske glave znak sunčane *quadrigae*. U d. gornjem uglu bista Lune s bičem i polumjesecom, te kolima od kojih veći dio nedostaje. Na lijevoj se strani još nalazi medaljon sa sumarno izvedenom glavom, a ispod Cautopatesa leži lav. Na desnoj je također glava, većih dimenzija od one na l. strani, za koju se može pretpostaviti da označava Kronosa.

PREGRADE

Iz mjesta Pregrade u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, između Krapinskih toplica i Varaždina, potječu dva mitraička spomenika, pa valja pretpostaviti da je i tu postojao mitrej.

¹⁶⁸ W. Schmid, *Das Mithrasheiligtum von Pohanica, Schild von Steier, Beiträge zur steierischen Vor- und Frühgeschichte I*, 1945, loss, plan fig. 2 = CIMRM II, no 1457.

¹⁶⁹ AIJug I, 116, no 258 = Schmid, 10 fig. = B. Saria, JOAI 36, 1946, Bbl. 41 adn. = CIMRM II, no 1459 = ILJug, no 335

¹⁷⁰ AIJug I, 117, no 259 = Schmid, 12 fig. = Saria, Bbl. 41 = CIMRM II, no 1460 = ILJug, no 336.

¹⁷¹ Schmid, 10 ss, fig. 3—5 = CIMRM II, no 1458, fig. 372

121. Mithrina kulturna slika (sl. 6)

Zavjetni reljef od mramora ($0,435 \times 0,515 \times 0,07$), nađen 1941. u vinogradu Donja Plamenščina kod Pregrade, sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu (inv. br. 16).¹⁷² U lukom označenoj špilji odvija se prizor tauroktonije: Mithra zaskače i ubija bika, pored rane su pas i zmija te škorpion, ovaj put ispred zmije. Nad lukom špilje je gavran, sa strana središnjeg prizora dva su

Sl. 6. Mitraička kulturna slika iz Pregrade, primitivne izradbe (broj 121)

bakljonosca, zapravo dva Cautesa, jer oba imaju po dvije uzdignute baklje. I poprsja u gornjim uglovima razmještena su obratno: lijevo je Luna, u kvadratnom okviru, na polumjesecu, desno je Sol sa zrakastom krunom na glavi. Izvedba je osebujna, likovi su tretirani naivnom frontalnošću. Ispod prikaza je natpis:

I(nvicto) D(eo) O(mnipotenti) Val(erius) Marcellianus ex voto l(ibens) l(aetus) p(osuit).

Red. 1, treću riječ Vermaseren čita kao: *O (rienti — mnipotenti)*. Šeper i Šašel datiraju spomenik u IV st.

¹⁷² M. Šeper, *VHAD XXII—XXIII*, 1942—43, prilog, 7 ss, fig. 5 = *CIMRM II*, no 1468—1469, fig. 373 = *ILJug*, no 355

122. Fragment Mithrine kultne slike

Ulomak mramornog reljefa (0,28 × 0,265 × 0,05), nađen kod Pregrade, točno mjesto nalaza nepoznato, sada u depou Arheološkog muzeja u Zagrebu.¹⁷³ Preostaje desna strana s dijelom prizora tauroktonije: prednji dio bikova tijela i o njega uprto Mithrino koljeno. Pas i zmiye streme rani, vidi se i ostatak škorpiona. Desno je Cautes što lijevom rukom uzdiže baklju života. Glava mu je izgubljena. Ispod toga je natpis, u pojasu vis. 0,065:

.....rentianus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

PANNONIA INFERIOR

TEUTOBURGIUM (DALJ)

123. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Kameni žrtvenik, razlomljen u pet komada (0,585 × 0,24 × 0,20) nađen je u Dalju god. 1910. Sada je pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu.¹⁷⁴ Dobro su sačuvana dva akroterija i na gornjem dijelu plitka udubina za prinošenje žrtve. Na pročelju je natpis:

I(nvicto) D(eo) M(ithrae) / [Ve]t(urius) Du/[bi]tatus / [vet](eranus) a(lae)
(primae) c(ivium) R(omanorum) / [e]x dupl(icario) / v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).

Formula v. s. l. m. nalazi se na profiliranom soklu.

Prema podacima kojima raspoložemo, *ala I civium romanorum* nalazila se u castrumu Teutoburgium u I i II st. n. e. Za Trajanovih ratova nalazila se u Dakiji, dok u vrijeme Antonina Pija (145—160. god.) pripada vojsci Donje Panonije.¹⁷⁵ Budući da je sredina II st. vrijeme kad u Panonijama počinje snažna difuzija mitraizma, vjerojatno je u to doba službovao i drugi potčasnik Veturius Dubitatus. Brunšmidu se njegovo ime činilo keltskog porijekla što potvrđuje i Mócsy, dok D. Pinterović dopušta mogućnost da je dedikant iz Italije.

MURSA (OSIJEK)

Iako je prema dokumentaciji koju su objelodanili Cumont i kasnije Vermaseren izgledalo da Mursa ostaje po strani difuzije religije perzijskog boga. Grupiranje već odranije poznatih spomenika nedvojbeno potvrđuje postojanje barem jednog, a možda i dvaju mitreja u gradu. Jedan bi trebalo locirati na arealu današnje tvornice »Saponia«, drugi na terenu pod Dravom.

124. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara od kamena vapnenca (0,40 × 0,27 × 0,17) nađena je na terenu dana-

¹⁷³ CIMRM II, no 1470—1471, fig. 374

¹⁷⁴ M. Šeper, VHAD XXII—XXIII, 1942—43, prilog, 7 ss, fig. 5 = CIMRM II, no 1635 = D. Pinterović, OZ XI, 1967, 53—54

¹⁷⁵ Za časnike iste ale v. CIL III 3272 = 10257.

šnje tvornice Saponia god. 1937. Čuva se u Osječkom muzeju (inv. br. 642).¹⁷⁶ Jednostavnog je oblika, profilacije su uobičajene, akroterij je dosta stiliziran. Na pročelju je natpis:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / Anto(nius) / Barbilius / neg(otiator) / v(otum) s(olvit) l(lbens) m(erito).

Prema D. Pinterović, gentilicij Antonius javlja se u Italiji, no čest je i u orijentalaca. Njegovo javljanje u Panoniji postaje češćim nakon Marka Aurelija, a nosioci su pretežno s Istoka. Za cognomen Barbilius primjećuje da njegovo mnogo češće javljanje na istoku nego u Italiji upućuje na mogućnost da se radi o latiniziranoj verziji nekog istočnog, možda semitskog oblika. S tim je u vezi i datiranje D. Pinterović koja predlaže da se spomenik smjesti u doba Severa »kad su Sirijci i drugi istočnjaci igrali ulogu u gospodarstvu dunavskih provincija«.¹⁷⁷ Nipošto nećemo pogriješiti ako to vrijeme šire odredimo kao kraj II ili prva desetljeća III st.

125. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara je nađena god. 1922, pri rušenju Osječke tvrđave, kod njezinih južnih vrata. Nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.¹⁷⁸ Na pročelju natpis:

Deo Aeterno

U posljednje je vrijeme dovedena u sumnju mitraička pripadnost ovog spomenika. D. Pinterović, koja je nedvojbeno dokazala postojanje židovske sinagoge u Mursi i niezino obnavljanje u doba Severa,¹⁷⁹ pretpostavlja da bi se dedikacija *Vječnom Bogu* mogla odnositi na Jahvu.¹⁸⁰ Mišljenja smo svejedno da bi mogla biti riječ o Mithri i da prema tome natpis može ostati u dosjeu mitraizma Murse.

126. Ulomak Mithrine kultne slike (sl. 7)

Sačuvani fragment ploče od krupnozrnastog mramora (0,24 × 0,29 × 0,06), predstavlja lijevi gornji dio. Spojen je od dva ulomka što točno prijanjaju. Nađen je 1937. pri gradnji na terenu tvornice Saponia na znatnoj dubini.¹⁸¹ Čitava je ploča bila dimenzija oko 0,50 × 0,60. Nalazi se u Osječkom muzeju (inv. br. 6097).

Na sačuvanom fragmentu ploče vidimo dio stiliziranog luka što simbolizira pećinu u kojoj se odvija prizor tauroktonije. Od središnjeg prizora ostaje samo velik dio lepršavog plašta Mithre, te gornji dio tijela lijevog dadofora

¹⁷⁶ D. Pinterović, OZ V, 1956, 88, no 37 = CIMRM II, no 1844 = M. Bulat, OZ VII, 1960, fig. 3 = ILJug, no 289

¹⁷⁷ Pinterović, OZ XI, 1967, 36; cf. L. Balla, *Studia Pannonica, Acta Universitatis Debreceniensis*, ser. hist. II, 1963, 56—58.

¹⁷⁸ Pinterović, OZ V, 1956, 89, no 48 = CIMRM II, no 1845 = ILJug, no 285

¹⁷⁹ D. Pinterović, OZ IX—X, 1965, 61 ss.

¹⁸⁰ Pinterović, OZ XI, 1967, 45.

¹⁸¹ S. Buntak, Rimski grobovi u Osijeku, *Hrvatski list*, Osijek 4. XII 1937, 14 = M. Bulat, OZ VII, 1960, 6, fig. 1

(Cautopatesa) koji je obučen u običnu chlamidu i tuniku s dugim rukavima, dok na glavi nosi frigijsku kapu. U l. gornjem uglu plitka udubina u kojoj je smještena bista Sola, znatno oštećena. Odjeven je u nabranu chlamidu.

Sl. 7. Fragment mitraičke kultne slike iz Osijeka (broj 126)

Bulat pretpostavlja da se pored Sola nalazi gavran, glasnik Ahuramazde, što se ne može jasno razabrati. Po sačuvanom fragmentu očito je da je ploča sadržavala prizor jednostavnog tipa, tj. samo tauroktonija, dadofori, te poprsja Sola i Lune, uz uobičajene pratioce središnjeg prizora: psa, zmiju i škorpiona. Kvalitetan rad.

127. Ulomak Mithrine kultne slike (sl. 8)

Od ploče od finog bijelog mramora sačuvan je samo lijevi donji ulomak (0,14 × 0,14 × 0,04). Nađen je oko 1940. u Donjem gradu »pod Dravom« i darovan muzeju bez potanjih podataka.¹⁸² Nalazi se u Osječkom muzeju (inv. br. 5874).

Sačuvani ulomak prikazuje luk pod kojim se odvija titanska borba Mithre i Sola. Mladi bog zamahuje na udarac, dok Sol kleči pred njim. Izvan arkade

¹⁸² Bulat, OZ VII, 1960, 6, fig. 2

Sl. 8. Fragment mitraičke kultne slike iz Osijeka (broj 127)

je tijelo ležećeg bika, a nad njim su ostaci medaljona od stiliziranog lišća u kojem se nalazila središnja scena ubijanja bika. Ploča dakle sadržava prizor složenog tipa, koji pored središnjeg sadržava i druge prizore iz legende o Mithri. Radi se očito o Sarijinu podunavskom tipu kojem pripadaju i dvije kultne slike iz Siscije (br. 15 i 16). Na reljefu se naziru ostaci boje.

128. Ulomak Mithrine kultne slike

Ostaje samo donji lijevi ugao vrlo grubo izrađene ploče od pješčanika. Osječkom muzeju darovan je s privatnom zbirkom prije I svjetskog rata.¹⁸⁸ Čuva se pod inv. br. 556.

¹⁸⁸ Bulat, OZ VII, 1960, 7, fig. 4

Na sačuvanom se ulomku vidi donji dio tijela muškarca, odjevena u kratku tuniku, zacijelo Cautopatesa.

CUCCIUM (ILOK)

129. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Ara dimenzija $0,52 \times 0,42 \times 0,22$, s profiliranim podnožjem i kornišom, nalazila se na kršćanskom groblju u Iloku, u sekundarnoj upotrebi, kao nadgrobni spomenik.¹⁸⁴ Na pročelju je natpis, oštećen urezanim nepravilnim križem, a još više mahovinom. Čita se:

Deo [So]li / invicto

Prema Brunšmidu, postojala su još tri retka natpisa, već posve nečitljiva. Rad kraja II ili III st. n.e.

RITTIUM (SURDUK)

130. Fragment ploče s posvetnim natpisom

Ulomak ploče od mramora, u sekundarnoj upotrebi na kršćanskom groblju.¹⁸⁵ Od natpisa preostaje tek posvetna formula:

D(eo) i(nvicto) M(ithrae) / sacr(um).

131. Fragment Mithrine kultne slike s posvetnim natpisom

Samo je lijevi donji ugao sačuvan od kultne ploče od bijelog mramora ($0,12 \times 0,08 \times 0,025$). Darovan je Osječkom muzeju 1895, a tamo se i sada nalazi, pod inv. br. 400.¹⁸⁶

Na sačuvanom ulomku vidi se dio noge muške figure. Smatra se da je to desna noga Mithrina što se odupire o zemlju, a zamjećuje se i stražnja noga palog bika te možda rep zmije. Budući da je taj prikaz uz lijevi rub ploče, značilo bi to da se radi o prizoru tauroktonije bez dadofora. Meni izgleda da bi sačuvana noga mogla biti prekrižena noga lijevog dadofora, na što upućuju i ostaci kratke tunike poviše nje, dok se zbog sumarnosti izvedbe uspravljena druga noga, na koju se oslanja dadoforovo tijelo, dobro ne razaznaje. Ispod prikaza, na donjem obrubnom pojasu je natpis:

Deo in[victo] Mithrae]

¹⁸⁴ J. Brunšmid, *VHAD* V, 1901, 147, fig. 57. = Pinterović, *OZ* XI, 1967, 53

¹⁸⁵ CIL III 15138. 1

¹⁸⁶ CIL III 15138 = Leibl, *JOAI* III, Wien 1900, 101, no 5, fig. 23 = CIMRM II, no 1842—1843 = M. Bulat, *OZ* VII, 1960, 7—8, fig. 5

CUSUM (PETROVARADIN)

132. Žrtvenik s posvetnim natpisom

Na južnoj je obali Dunava, nasuprot Novom Sadu, nađena oko 1690. god. ara s natpisom:¹⁸⁷

Soli invic(to) / Mythrae / Donatus / sa(cerdos) posuit / .ol sacrat. / .rum / [v(otum) s(olvit)] l(ibens) a(nimo)

Pored prijepornog podatka o jednom Mithrinu svećeniku, Donatusu, očito neslobodnog porijekla, ovaj natpis donosi i zagonetan pasus u 5—6. retku koji je Cumont pokušao interpretirati s [v]ol(untatae) sacrat[o]rum.

¹⁸⁷ CIL III 3260 = MMM II, no 320 = CIMRM II, no 1841.

Popis kratica

AEMO	<i>Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich.</i>
AEp	<i>Année épigraphique</i>
AIJug	V. Hoffiler i B. Saria, <i>Antike Inschriften aus Jugoslawien, I, Noricum und Pannonia Superior</i> , Zagreb, 1938.
BAS	<i>Bulletin de l'Académie Serbe</i>
BRGK	<i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
CIMRM	M. J. Vermaseren, <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae I—II</i> , Haag 1956—1960.
ČZN	<i>Časopis za zgodovino in narodopisje</i> , Maribor.
GMDS	<i>Glasnik Muzejskog društva Slovenije</i>
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i>
HZZ	<i>Hrvatski znanstveni zbornik</i>
ILJug	A. i J. Šašel, <i>Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt</i> , <i>Situla</i> 5, Ljubljana 1963.
JOAI	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien.</i>
MCC	<i>Mitteilungen des K-K Central Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale</i>
Mitt. Krain	<i>Mitteilungen des Historischenvereins für Krain</i>
Mitt. Steiermark	<i>Mitteilungen des Historischenvereins für Steiermark</i>
MMM	Fr. Cumont, <i>Textes et Monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra, I—II</i> , Bruxelles 1896—98.
OZ	<i>Osječki zbornik</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
VHAD	<i>Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva</i>
ZUZ	<i>Zbornik za umetnostne zgodovine</i>

Zusammenfassung

DER MITHRAKULT IN PANNONIEN

Der Kult des persischen Gottes Mithra verbreitete sich intensiv auch im südlicheren Teil des römischen Pannoniens, in jenem Teil, der sich heute innerhalb der Grenzen Jugoslawiens, bzw. innerhalb der Grenzen Sloweniens, Kroatiens und der Vojvodina befindet. Das bezeugen die zahlreichen, in der vorliegenden Abhandlung präsentierten archäologischen Funde: Überreste von Kultstätten, kultische figurale Darstellungen und Inschriften. Am zahlreichsten sind die mithraischen Denkmäler in der nordwestlichen Zone dieses Gebiets, im Grenzgebiet des alten Noricums, auf den Berghängen des Pohorje-Gebirges und längs des Drau-Ufers. Ptuj mit seinen vier entdeckten Mithräen war nicht nur der Hauptmittelpunkt dieses Kultes in der Pannonia Superior, sondern auch im ganzen weiten Gebiet von Illyrien. Etwas schwächer, aber immer noch bedeutungsvoll ist die Intensität der mithraischen Anwesenheit in den übrigen Zonen: im südlichen Teil der Pannonia Superior, deren Hauptzentrum anscheinend Siscia war, und in der Pannonia Inferior mit ihrem Zentrum Mursa.

Unter den von uns präsentierten Denkmälern wurde der Mithrakult in unserem Teil von Pannonien Mitte des 2. Jahrhunderts begründet, während der Regierungszeit des Antonius Pius. Die meistens aus dem Osten stammenden Beamten des zentralen Zollamtes von Illyrien, dessen Sitz sich in Poetovio befand (Vectigal Illyrici), hatten den Kult in diese römische Kolonie gebracht. Zu dieser Zeit hatten drei Conductores — *C. Antonius Rufus*, *Q. Sabinius Veranus* und *T. Tullius Saturnius* — das illyrische Vectigal in Pacht. Ihre Sklaven oder die Freigelassenen waren zahlreich vertreten unter den ersten Anbetern des Mithras in Poetovio, aber sie verehrten auch andere Gottheiten des Ostens, besonders die Göttin Isis. Sklaven und Freigelassene des Zolldienstes blieben lange Zeit die eifrigsten Anbeter des persischen Gottes, und im Laufe des 3. Jahrhunderts gab auch eine neue Welle von Gläubigen der Verehrung Mithras neue Impulse: das waren jetzt grösstenteils Soldaten, Beamte und Legionsoffiziere, deren Legionen von den östlichen auf die westlichen Kampfplätze verlegt wurden und die dabei durch Pannonien zogen. So kamen Mitte des 3. Jahrhunderts zwei, ehemals an den Grenzen von Dazien stationierte Legionen — die *V. Legio Macedonica* und die *XIII. Legio Gemina* nach Poetovio, und ihre Angehörigen errichteten anscheinend das dritte Mithräum. In diesem gesamten Gebiet dauerte der Mithraismus noch in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts an, eingefügt in ein Konglomerat heidnischer religiöser Überzeugungen und dem Vordringen des Christentums gegenübergestellt.

Die Denkmäler zeigen uns den Mithraismus in jener Form, in der er in den europäischen Provinzen des Römischen Reiches verbreitet wurde. Die Kultstätten befanden sich seltener in Naturambientes (ein schönes Beispiel solch eines Ambientes bietet Rožanec bei Črnomelj), häufiger waren das Tempel, gebaut nach dem Schema eines Mittelschiffes und zweier schmaler Seitenschiffe auf etwas erhöhtem Niveau. (So sahen die ersten drei Mithräen von Ptuj aus.)

Die figuralen Darstellungen in den Kultstätten sind selten Skulpturen (einige aussergewöhnlich schöne mithraische Statuen stammen aus dem Mithräum von Ptuj), viel häufiger sind es Reliefe. Unter den Reliefen ist ein Kultbildtypus vorherrschend, den wir als einfach bezeichnet haben: in einer Höhle, die am häufigsten durch einen Bogen kenntlich gemacht wird, tötet Mithra einen Stier; links ist Cautopates mit nach unten gekehrter Fackel, rechts Cautes mit erhobener Fackel. Neben dem Körper des Stieres sieht man noch eine Schlange, einen Skorpion und einen Hund. In der linken oberen Ecke steht die Büste des Gottes Sol und in der rechten die Büste der Göttin Luna. Am Rande der Höhle ist manchmal ein Rabe zu sehen. Den unteren Randgürtel solcher Steinplatten, die Bilder des Mithrakultes enthalten, füllt oft eine Votivinschrift aus. Viel seltener sind die Reliefe des sog. zusammengesetzten Typus, wo man ausser diesen Grundthemen auch noch andere Szenen aus dem Mithramythos findet. Derartige Reliefe wurden in Ptuj, Sisak und Osijek entdeckt, d. h. nur in den grossen städtischen Zentren. Die Reliefe auf den Opfersteinen stellen ebenfalls Szenen oder Symbole dieses Mythos dar.

Auf den Inschriften, die sich entweder auf Aren oder auf Steinplatten neben den kultischen Darstellungen befinden, wird Mithra unbesiegbarer Gott, bzw. unbesiegbare Sonne genannt (*Deus invictus* oder *Deus Sol invictus*). Andere, seltener Attribute erinnern an das Mysterium des Wassers (*Fonti Perenni*) oder an die göttliche Geburt aus dem Felsen (*Petrae genetrici*).

Im ganzen genommen, bedeutete der Mithraismus eine wichtige kulturelle und soziologische Komponente im Leben des römischen Pannoniens vom 2. bis zum 4. Jahrhundert unserer Ära.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

8

ZAGREB

1976

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 8

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
OOUR Institut za hrvatsku povijest
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Za izdavača

Prof. dr Igor Karaman

Prijevod

Dr Blanka Jakić

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Ul. Đure Salaja 3